Pripovjedač i publicista Ibrahim Čikić rođen je 23. maja 1956. godine u Bijelom Polju. Živi u rodnom mjestu i u Sarajevu. Društveni je aktivista, član Međunarodnog ekspertnog tima pri Institutu za istraživanje genocida u Kanadi (IGC), kao i Društva novinara Bosne i Hercegovine. Autor je knjiga: *Gdje sunce ne grije*, *Knjiga o ljubavi* i *Potraga za čovjekom*. Napisao je neograničen broj kolumni, učestvovao u mnogim televizijskim i radio emisijama, na raznim međunarodnim i regionalnim promocijama, te okruglim stolovima na temu zaštite ljudskih prava i slobode govora, kao i borbe protiv zaborava, negiranja genocida i nekažnjivosti ratnih zločina.

Nakon što je odbio saradnju sa Službom državne bezbijednosti Srbije i tadašnje Crne Gore ne želeći da lažno svjedoči protiv uhapšenih čelnika SDA u policijskoj akciji „Lim“, i sam je priveden 24–28. februara 1994. godine, kada je preživio strahovitu torturu i mučenje u Foči. Proveo je jedanaest mjeseci u bjelopoljskom istražnom zatvoru i osuđen na dvije godine stroge robije. Prema navodima međunarodnih institucija za zaštitu ljudskih prava, *najtragičnija ličnost policijske akcije „Lim“*.

Njegova dokumentarna knjiga *Gdje sunce ne grije*, prvi put objavljena 2008. godine, imala je tri izdanja te i danas izaziva veliku pažnju intelektualne i slobodoumne javnosti, kako u Crnoj Gori tako i u postjugoslavenskim državama i EU. Po Odluci Ustavnog suda Crne Gore i presudi Višeg suda u Bijelom Polju 2018. godine, knjiga *Gdje sunce ne grije „... neosporno predstavlja javni interes građana Crne Gore“*. Iniciran Čikićevom knjigom, prof. dr. Milan Popović napisao je roman *IBRAHIM 2044–1994* s podnaslovom *Kratki roman o čovjeku i Bogu*.

Dakle, cjelokupni intelektualni angažman Ibrahima Čikića predstavlja njegov doprinos da se trajno sačuva od zaborava stradanje bošnjačkog naroda. Definitivno i roman *Danak zaboravu (Genocid u Šahovićima)* njegov je vapaj upućen učmaloj bošnjačkoj savjesti i svojevrsni doprinos u borbi protiv zaborava, kako se zločini iz prošlosti nikada ne bi ponovili u budućnosti.

Ibrahim Čikić DANAK ZABORAVU

Ibrahim Čikić

DANAK ZABORAVU

Genocid u Šahovićima

Danak zaboravu-korice.indd 1 16. 5. 2022. 13:35:32

Ibrahim Čikić

DANAK ZABORAVU
GENOCID U ŠAHOVIĆIMA

Autor
Ibrahim Čikić
ibrahimcikic@gmail.com

Naslov
DANAK ZABORAVU
Genocid u Šahovićima

Izdaje i štampa
Dobra knjiga d.o.o. Sarajevo – Put Famosa 38
www.dobraknjiga.ba

Za izdavača i štampariju
Izedin Šikalo

Recenzent
Safet Sijarić

DTP
art studio DK

Lektura
Safet Sijarić

Dizajn korice
Mensur Muzurović

Urednik
Izedin Šikalo

© Copyright *Autor*, Sarajevo 2023.

IBRAHIM ČIKIĆ

DANAK ZABORAVU

GENOCID U ŠAHOVIĆIMA

roman

Dobra knjiga – Sarajevo, 2023.

Povodom sto godina od genocida
nad Bošnjacima u Šahovićima.

Knjigu posvećujem nevinim žrtvama.

Autor

Bismillahir-rahmanir-rahim

Ta sin mim.

Ovo su ajeti Knjige jasne!

Mi ćemo ti kazati neke vijesti o Musau i faraonu, onako kako je bilo, i to za one ljude koji vjeruju.

Faraon se u zemlji bio uzdigao i stanovnike njezine na stranke izdijelio; jedne je tlačio, mušku im djecu klao, a žensku u životu ostavljao, doista, on je nered sijao.

A Mi hoćemo blagodatima da obaspemo one koji su na zemlji tlačeni, i da ih učinimo vođama, i da ih učinimo nasljednicima.

I da im na Zemlji vlast darujemo, a da faraonu i Hamanu i vojskama njihovim damo da dožive baš ono zbog čega su od njih strahovali.

(El-Kasas, 1–6)

Čuvajte se lažnih proroka, koji vam dolaze u odijelu ovčijem,
a iznutra su vuci grabljivi.
Po plodovima njihovim poznat ćete ih.

(Jevanđelje po Mateju 7;15-16)

Amir-aga otpuhnu i polagahno ustade sa dušeka. Bilo je gluho doba noći. Lamba na zidu više vrata bacala je sablasnu žućkastu svjetlost po odaji.

Osluhnu... Tišina.

Polahko priđe čiviluku, skide prsluk od "pošćetije" i navuče ga preko ramena. Prohladna novembarska noć zamirisa mu na garež i paljevinu.

"Subhanallah, šta li je ovo sa mnom pa nekoliko noći nemam sna? Dođe mi kao da sva kuća u dum izgore. Aman ja Rabbi, da nisam ograisao?" tiho reče sebi u bradu dok je otvarao vrata odaje.

Pred njim se ukaza prostrana divanhana. Zapahnu ga studen i blago se strese. Uputi se u pravcu stuba koje su vodile u aravluk. Uhvati se desnom rukom za perdu i poče silaziti. Osjeti ritu ispod tabana.

Nadno stepenica navuče nanule, na bose noge, i oprezno koračajući sitnom kaldrmom, uputi se u pravcu izlaza. Priđe teškim drvenim, željezom okovanim, aravlučkim vratima. Napipa mandal, skrajnu ga

ustranu i za tešku kvaku povuče vrata k sebi. Desnom nogom zakorači preko praga i nađe se na avlijskoj kaldrmi. Lijevom rukom pritvori vrata za sobom. Osluhnu i začu žubor potočića, koji je tekao desno od njegove kuće.

Lagahno obiđe kuću i avliju, opasanu visokim kamenim duvarom. Tišina uoči praskozorja, sve utonulo u san.

Danima ga pohodi ovaj nemir, ali ne zna zbog čega...

Osjeti strah i miris paljevine. Baci pogled u pravcu Mahale, a onda prema okolnim brdima. Podiže zatim oči k nebu. Nebo bez zvijezda izazva jezu u njemu.

Pođe u pravcu natkrivenog šadrvana, koji se nalazio uz sami potok. Sjede na klupu uz hastal, iz prsluka izvadi zlatnu duhan-kutiju, vješto je otvori palcem lijeve ruke i prinese je nosu. "Aman, šta ovo može biti?... Umjesto mirisa mostarskog duhana ja osjećam paljevinu. Hava je puna jesenje magle i vlage, a meni sve smrdi na garež. Šta li je ovo sa mnom? Da imam ikog da s njim o ovom malo promuhabetim, bilo bi mi lakše. Ali nikome ne smijem svoj hal povjeriti, jer bi me digli na halak. Na hair, ako Bog da!"

Kresalom o kremen, koji je držao u lijevoj ruci, napravi dobru varnicu. Ona pade na komad truda i ovaj se istog trena zapali. Prijatni miris truda raširi se oko njegovih nozdrva i on duboko udahnu vazduh. "Aman ja Rabbi, lijepa li mirisa od ovog truda. Jazuk ga duhanom kvariti!"

Prinese trud, koji je držao između palca i kažiprsta lijeve ruke, te pripali cigar zalijepljen na donjoj usni, duboko povukavši dim. Duhanski dim, pomiješan sa mirisom truda, zamijeni vonj paljevine i vrati mir njegovoj duši.

"Jadne li budale: umjesto da spavam, pušim. Na dunjaluku nema mahnitijeg insana od mene. Svi ukućani mirno spavaju. Čak ni moja aginica nije čula kad sam se iz postelje izvukao. Kasaba spava, hajvan spava, samo ja tumaram. Svezo neku vesvesu, pa mi se čini da sve izgore. Koji je vakat, sami će Bog znati."

Iznenada tišinu prekide glas mujezina sa munare obližnje džamije. "Allahu ekber, Allahu ekber..."

"Koga to zoveš, moj Idrise? Vidiš da svi spavaju, samo ja demek budan. A i ja ti, bogme, spavam. Dosta je i što ti petkom na džumu dođemo. Bolje bi i tebi bilo da spavaš nego što nas u ovo doba pozivaš na molitvu. Vidiš li, oči ti ne ispale, da ni u podne nemaš džemata? Na džumu ti i nekako dođemo, jer je pijačni dan pa se nešto i od dunjalučkih poslova usput završi. Idi spavaj, Bog ti selamet i bolju pamet dao. Dosta sam ja budan za sve!" izusti tek da nešto kaže, i okrenu nazad u odaju. Polahko se zavuče u toplu postelju, pored svoje vjerne aginice. Toplina postelje i tijela ženina odvede ga u carstvo snova.

A ovamo Idris? Proučivši ezan, siđe niz kružne stepenice vitkog kamenog minareta i po običaju, smjesti se u desnom ćošku prostrane džamije. Već

duže vrijeme nije palio fenjere ni sve lambe. Upalio bi samo dvije u podnožju kamenog mihraba. Bio je siguran da niko neće doći na sabah, jer tako je već više mjeseci, ali on ipak popričeka desetak minuta.

Zagleda se u natpis iznad mihraba. Iako ga je Bog će mu znati koliko puta do sada gledao i čitao, svaki put bi ovaj tekst u njemu izazvao poseban osjećaj. Levha je bila ispisana kufanskim harfovima. Znao je svaki milimetar levhe, do najsitnijeg djelića. Sav prepušten zlatnim harfovima na crnoj podlozi, iznova naglas pročita: "La ilahe ilallah, Muhammeden resulullah", a onda mu pogled skrenu ka desnom ćošku, gdje velikim harfovima pisaše: "Hu", pa malo sitnijim harfom "Allah", dok na lijevoj strani stoji: "Muhammed Resulullah". Bilo je tu još harfova različitih oblika, tako da je sve skupa odavalo sliku pauna.

Baci pogled u pravcu kubeta, pa stade milovati mimber i kamenu ogradu na njemu. Naumpade mu kako je nekada s babom, kao dijete, dolazio u džamiju i slušao hutbe, koje bi šahovićki paša petkom držao sa ovog mjesta. Džamija je do prije tek nekoliko godina, bila sjedište turskih askera šahovićkog pašaluka. Kao dijete često se igrao u prelijepom haremu i pod krovom šadrvana iza debelih kamenih duvarova sa pendžerima na kojim su rešetke od kovanoga gvožđa. Prošlo je samo desetak godina od kad je Turska otišla sa ovih prostora, ali sve se nekako izmijenilo. Haremski duvarovi se počeli kruniti, a i sama džamija mu se čini znatno starija.

Ustade i obavi sabahski namaz, pa pošto završi,

predade se sabahskom zikrullahu. Završivši sa zikrom sjede na postekiju i gorko zaplaka. Plačnim šapatom se obrati Stvoritelju: "O, Bože moj, Gospodaru moj, Vlasniče ropstva moga! O, Cilju nade onih koji Te znaju. O, Voljeni iskrenih srca! O, Ti čije Ime lijek krije, da pomisao na Tebe ozdravljuje i pokornost Tebi obogaćuje, smiluj se narodu mome. Kako je Turska propala, muka nas je spopala. Dušman nam je vladar i upravitelj... O, Gospodaru moj, Ti si mi Svjedok da pozivam, ali me ne žele čuti. Šale sa mnom zbijaju. Smiluj nam se, o Premilostivi..."

Suze su potocima tekle niz Idrisovo lice i plač ga zagrcnu te prekide njegovo šaputanje Jedinom Gospodaru. Dugo je ostao plačući na sedždi, sam u ćošku prelijepe stare džamije.

Poslije nekog vremena shvati da mora kući, da ne može do podneva u džamiji ostati. Pohita u pravcu kuće, gdje su ga sa zabrinutošću čekali hanuma i dva sinčića.

Skromna kućica u kojoj je živio nalazila se na istočnoj strani kasabe, u ogoljeloj i posnoj strmeni. Najmanje imanje i najlošiju zemlju u Šahovićima on je posjedovao. To mu je ostalo iza rahmetli baba Sulejmana, koji se i dan-danas pominje kao izuzetno pobožan i čestit čovjek. Od baba je naučio na skroman život i naslijedio ljubav prema Gospodaru Svjetova. Nikada nije puno mario za Dunjaluk. Uzimao je samo onoliko koliko mu je bilo dovoljno za život. Ali njegova želja za znanjem bila je nezasita. Mala kuća bila je prepuna knjiga. Bilo je tu turskih, arapskih i

persijskih kitaba raznorazne tematike. Uglavnom svi njegovi preci, otkako su došli u Šahoviće, živjeli su od sopstvenog rada, uvijek skromni i nikada potrebiti – jedina nezasitost porodice ogledala se u stalnoj potrazi za znanjem i Božanskom mudrošću. Govori se da su mu preci – iz daleke Persije – stigli na ove prostore, odmah nakon dolaska Turaka, kao šejhovi. Pričalo se da nikada nisu naplaćivali vjerske usluge, a na jedvite jade bi i hediju primili. Njihova kuća je bila i tekijica. Ali, od kako je Turska otišla sa ovih prostora Idrisa se slabo ko sjeti, osim kad neko preseli na Ahiret i kada se treba mevlud učiti. Imao je osjećaj da su njegove komšije i ljute na njega, zato što ih odvraća od rakije i uporno poziva na molitvu.

Za razliku od njega, age i begovi su posjedovali ogromna bogatstva, kako u malu tako i u ostalim materijalnim dobrima. Uz to, opasali se i sinovima pa poazginili. A Idrisovu skromnost vidjeli su kao Božiju ljutnju na njega. Znali su ga i vrijeđati riječima: "Vidiš kako nama dragi Allah daje u izobilju imetka i nafake, te po nekoliko sinova i šćeri, a ti – gola fukara. Samo On zna ko je od kog bolji, pa tako i dijeli. I vidi sad zašto tebe drži u takvom halu. Da si kao mi i tebi bi bilo bolje. Mi svi na jednu, a ti sam na drugu stranu. Ne valja tako, Idrise. Sa narodom!"

I pored svega, Idris i njegova hanuma nisu puno obraćali pažnju na takve uvrede. Duboko svjesni svoga Gospodara, trpjeli su i skupljali Allahovu milost.

Idris je bio srednjeg rasta i izvanredne tjelesne građe. Četrdesetih godina, a i dalje guste crne kose

i prelijepe brade, prijatnog glasa i bistrih, kao more plavih očiju, te dugih trepavica, izraženih obrva i punačkih usana. Njegova hanuma je bila jako vrijedna i poslušna žena. Kućica u kojoj su živjeli bila je uvijek besprijekorno čista i uredna, te iako domaćinstvo bješe slabijega imovnog stanja, u njoj je vazda bilo ugodno.

"Selam alejkum, najdraži moji!" blagim tonom Idris pozdravi svoje u kući. "Vidim, ustali ste."

"Ve alejkumu selam, dragi babo! Sabah klanjali i doručak s majkom spremili, ali se što te nema dugo, zabrinuli."

"Mašallah!" glasom punim ljubavi uzvrati hanuma, a dva mališana poletješe babu u zagrljaj. "Što nam kasniš, babice? Je li to bilo nekog jutros?"

"Bit će, inšallah, bit će", smiješeći se odgovori dječici, pa će hanumi: "Vidim, doručak već na sofri."

"Hajde bujrum, gladan si", reče ona i prinese mu ibrik i lavor kako bi oprao ruke. "Rano si jutros ustao, davno od kuće otišao."

Posjedaše oko sofre i navališe na vruć hljeb i ono što je domaćica spremila. Radosna, pobožna i zadovoljna, skromna obitelj zračila je ljepotom.

II

Za to vrijeme na suprotnoj strani Šahovića, na velikom posjedu Ridvan-begovom, u golemoj kuli njegovoj, vodi se žučna rasprava.

"Nema ove godine za tebe ništa, beže. Ništa rodilo nije, hajvan se nije dao pomusti, ni konj zauzdati! Ove godine ti nema ništa, beže. Nema!" siktao je neugledan čovječuljak orlovskoga nosa, a očiju koje su igrale kao na vrelom ulju. "Pa sve i da je rodilo i hajvan da se malio, a nije, tu nema ništa tvoje. One livade i šume su moje, beže. Bile tvoje, a sad su moje!" ljutito sikće čipčija.

Ridvan-beg je do heftu prije, na svom đogatu, tri konaka obilazio imanje. Začuđen ovim što čuje, iskolačio oči i širom otvorio usta. Samo prije nekoliko dana svojim očima je vidio na desetine i desetine ovaca i janjaca, sami Bog zna koliko košnica i koliko ćupova meda, pune hambare žita i razne mivke, suhe

šljive i kruške, oraha, te vola u sušnici, uz nekoliko, još, ovnujskih lubina, pa kace džibre, kleke i sirćeta, pekmeza i raznih drugih đakonija. Ne vjeruje svojim ušima da ovo što je maločas čuo govori onaj čovječuljak koji ga je samo na heftu prije begovski ugostio, pa bogme i hvalio. Drhtavim glasom, Ridvan-beg progovori: "Milovane, po Bogu brate, šta to govoriš? Pa kako tvoje, otkud tvoje? Šta bi to s tobom, Milovane? Gledao sam te bolje neg brata Ismeta. S njim zbog tebe i ne zborim. Ne može to tako – postoji Sud, Milovane, imam ja ljude i pare. Tek ćeš ti vidjeti Ridvan-bega, Milovane!"

"Može, beže, može. Eto ti Sud pa tuži, ali nemoj više da mi na posjed nogom nagaziš. Tuži me ti, beže, tuži!" ljutito uzvrati Milovan, uzjaha begovog zekana i kasom otisnu kroz širom otvorenu avlijsku kapiju.

Ridvan-beg osta u čudu, boreći se za vazduh.

Ni ukućani ne mogahu da se načude onome što čuše i vidješe. Nikada do danas nije bilo da neko na ovaj način razgovara sa begom. Nisu mogli ni sanjati da jedan čipčija može imati obraza i hrabrosti da se ovako obrati begu. Milovan je bio mazlumast i kržljav čovjek, ali mu je žena bila karakterna, a spremna i vrijedna, te su zbog nje dali dio imanja na održavanje. Nisu vodili računa ni koliko će se čega od roda donijeti. Sažaljevali su ga i davali mu šakom i kapom. Mnogo više no što je trebalo. A sada zbog njegovih riječi i neviđene drskosti Ridvan-beg se – skljoka na kaldrmu.

Čipčija Milovan okrenu zekana u pravcu sela Potrka. Samom sebi se divio, odakle mu tolika smjelost da sve ono saopšti begu, još u njegovoj kuli, nasred Šahovića. Istina, već duže vrijeme pripreman je za ovaj čin. S njim su razgovarali načelnik žandarmerije, pop Pavle i još nekoliko viđenijih sunarodnika. Milovan se dugo opirao i pozivao na Boga, govoreći da je to sramota i grehota, ali je pop umirio njegovu savjest i slomio mu otpor. Karta nacionalizma, upakovana u okrilje crkve, još jednom je isturila čovjeka pohlepnog na otimačinu i pljačku tuđe imovine. Kako bi mu ulili odlučnost i samopouzdanje, dadoše mu da vidi tapije begova imanja na njegovo ime. Objasnili su mu da je jedan ugledni Srbin iz ovih krajeva otputovao za Beograd, lično kod kralja na Bijelom dvoru, i da je kralj dao blagoslov da se Šahovići očiste od Turaka. Milovana su smišljeno izabrali da napravi sve ovo sa Ridvan-begom. Ukoliko bi plan trijebljenja "gube iz torine" Šahovića okrenuo u neželjenom smjeru, lahko bi ga se otarasili. Nije poticao iz jakog i složnog bratstva, te niko za njega ne bi puno mario.

Upotrijebljeni Milovan je hitao u Potrk, gdje su ga čekali njegovi nalogodavci. Krvnički je šibao konja da brže ide. Činilo mu se da stoji u mjestu, ne pomjera. A družina koja je očekivala njegov dolazak, uz rakiju i meze je prekraćivala sate.

Za to vrijeme na kraljevom dvoru u Beogradu, u prisustvu predsjednika vlade, po zlu čuveni Gavro, okružni načelnik iz Berana, izlagaše ono zbog čega su ga i otpratili kralju.

Kralj i ministri su oduševljeno pozdravili Gavrovo izlaganje. I sastanak je još bio u toku a kralj je izdao dekret, kojim dvadeset četiri sahata prepušta vlast narodu da može nad Bošnjacima Šahovića raditi šta mu je volja. Na dokumentu je masnim slovima ispisano i ovo: "Svaki čipčija ili drugi Srbin koji ubije agu ili bega, stiče pravo da zadrži kompletnu njegovu imovinu, kako pokretnu tako i nepokretnu. Stoku i pernatu živinu takođe."

Povod za takva zlodjela nad Bošnjacima Šahovića, pomenuti Gavro i družina vidjeli su u – planiranom ubistvu Boška Boškovića, koji se bio dosta osilio i svoju obijest prosipao kud god bi hodio. Silu bi pokazivao ne samo nad "Turcima", kako su tada zvali Bošnjake, već i nad Srbima i Crnogorcima.

Boško je najprije bio oficir knjaževine Crne Gore, a poslije ujedinjenja i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Žena mu je bila Engleskinja.

Za vrijeme Crne Gore posebno se isticao brutalnošću prema muslimanima Sandžaka. Sa svojom bandom vršio je teror nad ovim narodom, ubijajući i prebijajući ljude, te pljačkajući njihovu imovinu. A vremenom je počeo prebijati i ubijati i Srbe, muževe žena koje bi mu se dopale, te neistomišljenike i političke protivnike. Naročitu brutalnost i prekomjernu količinu sile i surovosti pokazao je, prilikom ukidanja crnogorske državnosti, spram pristalica kralja Nikole u vrijeme Božićnog ustanka. Medutim, on koji je mnogo zadužio kralja Aleksandra uz aneksiju Crne Gore, u zadnje vrijeme se oteo kontroli. Stekao je ogromno

bogatstvo, uglavnom pljačkajući bošnjačke age i begove. I danas se prepričava događaj iz Kolašina kad su Kalići krenuli u muhadžerluk za Tursku. Navodno im je Boško "pomogao oko vasika". Tada su Kalići imali pedesetak pušaka i nisu se pokušali braniti, već su Bošku i njegovoj bandi "poklonili" imanja i na soframa ostavili vruće pogače i bijelu mrs, kako bi imali šta jesti kad uđu u njihove domove.

Boško je u zadnje vrijeme bacio oko i na imanja Bošnjaka Šahovića. Navodno se sprijateljio s nekoliko aga i begova, kako bi se uvukao u njihove kuće. To "prijateljstvo" skupo je koštalo naivne age i begove. Znao je koristiti naivnost i lahkomislenost "Turaka". Pretvarao se kako im je veliki prijatelj i drug. Vrlo brzo, raznim mahinacijama, nekoliko vrlo dobrih imanja pređe u njegove ruke.

Bijesan i ohol, udarao je na obraz žena i djevojaka. Nije gledao koje su vjere i kako se Bogu mole. Dovoljno bi bilo da mu se žensko svidi. Često bi udatoj ženi hapsio muža dok joj se ne bi krvi napio. Maltretirao bi i svoje političke protivnike pa imao nekih gafova čak i u beogradskoj Skupštini. Jednom riječju, Boško se svima dobro zamjerio i svi bi ga voljeli mrtvog vidjeti.

"Tako, poštovani kralju i gospodo ministri, imamo dva naša čovjeka spremna da ubiju Boška. Mjesto pogibije bit će u blizini Šahovića. Tačnije u selu Cer. Ovo ubistvo pripisaćemo turskim komitama, Jusufu Mehonjiću i Huseinu Boškoviću. Sve velike stvari počinju malim stvarima. Pogibija Boškova pomoći će da

se očistimo od Turaka Šahovića. Na taj način ćemo se kutarisati naprasnog Boška i protjerati komite. Čestiti kralju, šahovićki Srbi bit će Vam dovijeka zahvalni. A i oni uokolo. Kako mi sada, tako i naši potomci. Od kako smo Kolašin i Mojkovac očistili, Šahoviće nam muke zadaje. Ovim uklanjanjem Turaka dobijamo veliki prostor, potpuno čist i siguran. Ono što je posebno dobro za vas u Beogradu jeste i to što će brdska srpska plemena, koja su sada rasuta po goletima i jedva sastavljaju kraj s krajem, živjeti u urbanoj sredini. Lakše će i vlastima biti da ih kontrolišu i učine ih poslušnim i kraljevini lojalnim. Teško je vrijeme za Srbe brđane. Mučno žive i pate se, jer kamen ne daje nikakva roda. Od nevolje pljačkaju i svoje najbliže. Ljepota nad ljepotama su Vam, čestiti kralju, ti Šahovići!" Dok je govorio, Gavro bi naglašavao svaku posebno.

Uze riječ predsjednik vlade i obrati se Gavru strogim glasom: "Gavro, slušaj dobro šta ću ti reći. Ovaj dekret koji nosiš sa sobom možeš pokazati samo interno, to jest svojim ljudima, kako bi bili sigurni da je dat od nas blagoslov za to što planirate. Nakon toga dekret uništi. Bilo bi jako nezgodno po vladu da to dospije u javnost. Velike sile nam to ne bi lako oprostile. Stvar mora izgledati kao događaj samog naroda. Mi nakon toga moramo formirati komisiju da istraži slučaj. Vlada mora osuditi vaš čin i sprovesti istragu. Ti ćeš najvjerovatnije nakon pokolja ići u penziju. Iskreno kazavši, davno si stasao za nju. Stari si ti ratnik, ne možeš ti smirom. Pamet u glavu, Gavro! Bog vam pomogo, junaci! Zbogom i sretno!"

Gavro je odmah nakon sastanka, sa dekretom u džepu, krenuo u provod i šetnju beogradskim ulicama.

Za to vrijeme čipčija Milovan, oko podneva, ugleda u daljini selo Potrk. Iz sedla osmotri kuću ispod guste borove šume, na samom rubu sela. Osjeti zadovoljstvo što se njegova zadaća uskoro završava. Sjaha te uzanom i strmom kozijom stazom, vodeći konja za uzdu, uputi se u pravcu poznate kuće. "Zeko moj, Zekane, nikada ti i nijesi begov bio! Čudom se čudim kako si i moga' biti njegov. Ma ti si moj od vijek vjekova, jel tako, Zekane? I ne samo ti, već i begove šume, imanja, ovce i pčele... sve moje. A, šta veliš?"

Naglo zastade i okrenu se konju, gledajući ga pravo u oči i očekujući odgovor. Konj se prepade, frknu i glavom udari Milovana, tako da se on preturi na leđa i poče kotrljati niz strminu. Poslije nekoliko metara udari u žbun kleke i tu se zaustavi. Sav ugruhan i izubijan, s mukom se borio za vazduh. Osjeti kako mu nešto toplo teče po čelu. Napipa ljepljivu tečnost. Krv!... Mučno ustade i nesigurnim korakom pođe uza stranu, prema konju. Zekan je mirno stajao na uskom puteljku.

"Ja sam kriv, Zekane. Prepa sam te. Voliš ti mene, jel tako?"

Zekan ponovo frknu i stade udarati prednjom kopitom o kamen. Milovana prođe volja za priču, uhvati uzde u ruku i teškim, nesigurnim korakom produži u pravcu kuće.

“Pomaga Bog, ljuđi. Evo ja stiga. Uradik sve ka što ste rekli. Bi lakše neg što sam mislio”, odmah sa ulaznih vrata, u jednom dahu izreče Milovan. Pa pošto u mračnom sobičku ugleda žandara beranskog sreza, koji nije bio prisutan kad je pošao begu, iskolačenih očiju zastade u pola riječi. Naumpade mu bolno sjećanje kad je od novopridošlog dobio takav ćutek volujskom žilom da se danima oporavljao. Tad ga je ovaj žandar uhvatio na djelu kako krade kokoš iz njegovog kokošinjca. Joksim je (tako se žandar zvao) danima sumnjao da mu Gavro posjećuje ženu dok on u noćnoj smjeni kunja za pisaćim stolom. Te večeri je napravio zasjedu kako bi umirio savjest. Rekao je ženi da ide na posao, a sakrio se u štalu pored kuće i čekao Gavra. Čekao a Boga molio da ne dođe... I nije ove rede došao. Gavra je Joksimova žena, preko momčeta koje je tu služilo, obavijestila o Joksimovoj namjeri. Lukavi Gavro je iskoristio naivnog Milovana i nagovorio ga da ode i ukrade kokoš iz Joksimova kokošinjca. Dao mu je nešto para i rekao kako je to samo provjera Joksimove radne sposobnosti, u cilju sigurnosti države. Još mu Gavro reče da kokoš može zadržati za sebe ako ga Joksim ne vidi. Uhvativši Milovana, Joksim se oslobodio sumnje da ga žena vara, a Gavro je mogao na miru nastaviti noćne posjete Joksimovoj kući. Jadni Milovan se sav ukoči od straha i pomisli kako će opet dobiti po turu, zbog ovog što je napravio Ridvan-begu.

Vidjevši ga krvava i nasmrt preplašenog, a ne znajući uzrok, pop izglasa povika: “Bog ti pomoga,

Milovane! Junače gospodnji! Okle ti tolika krv po licu, ka da si sa Kosovskog boja? Čemu taj strah? Nemaš se među svojima čega bojati. Ti si sad junak, ljudino. Sjedi kraj mene, junače!"

"Sjedi, junače, sjedi!", začu se sa svih strana. "Pričaj nam šta bi. Pričaj! Što si to krvav, sokole? Ko te udario pa si tako prepadnut? Da nije beg? Ajde, govori!"

Milovanu pade kamen sa srca. Pa još kad ga pop posadi kraj sebe, da sjedne tik uz Joksima, u samo pročelje sobe, povrati kuraž te ispriča sve onako kako je bilo. A Joksim nije ni prepoznao Milovana – davno je on zaboravio događaj oko žene i krađe kokoši. Zagrli ga i blago privuče k sebi te reče: "Milo, Milovane, ti si sivi soko. Junačina! Još kad, ako Bog da i sreća junačka, bega ubiješ, o tebi će se uz gusle pjevati. Svi su tvoji bili junaci pa ni ti ne možeš mimo njih, ljudino. Popi' ove mučenice! Okvasi grlo, osvježi se. Tek narednih dana bit će posla za tebe, junače ljudskoga roda!"

Milovan je do kasno u noć sjedio, pio i slušao šta se sve treba narednih dana dogoditi. Nešto je razumio a puno toga i nije, ali to nije bilo ni važno. Njemu je bilo najvažnije da će dobiti begovo imanje. Sebe je vidio kao gazdu, domaćina. S takvim ubjeđenjem, rano ujutru stiže kod svoje Petrane.

"A đe si, Gospod te ubio?! Znaš li, jadi te znali, da moramo danas begu suhe lubine i med nositi. Ti svoj dio uzeo pa bega zaboravio. Sram te bilo,

nesoju ljudski!" puče Petrana na Milovana. Ona ništa nije znala o tome kud se sve zadnjih nekoliko dana Milovan vitlao.

"Ja sam ti sad beg, Petrana. I beg i aga, i paša stambolski! Ja, Petro, ja. Nema više Ridvan-bega; ovo je sve moje, sve, Petrana!"

"Ćut, pogani pijana! Sve što si u životu steka, kod bega si steka. Nije te sram da tako zboriš! Znaš li, jadi te znali, koliko dobra smo od bega viđeli? Bilo je više nama nego njemu. Kad si ti, jado, živ dukat u ruke vidio? Kako smo postali begove čipčije sergiju stekosmo, mrčo!" ljutito će Petrana mužu, i uputi se u pravcu kuće.

Pošto se smirila rekavši ono što je imala reći, Milovan joj potanko ispriča šta se sve zbivalo od kako je napustio kuću. Petra negodujući sasluša muža. Ne bi joj drago to što ču, rad djece. No učinjenom poslu mahane nema. Voljela bi da njen nesretnik nije prihvatio nagovor, ali sad je gotovo.

Milovan prećuta da se zakleo družini da će ubiti bega i dva mu sina.

"Sabljooo mooojaaa roditeljaaa mooogaaa, roditeljaaa – begaaa Isaaa-beeegaaa!" odliježe kroz otvorena vrata mehane. Ridvan-begov mlađi sin Kemo, cijelu noć šenluči i pije. Mehandžija Suljo zalijeva ga rakijom i vinom. Kemal-beg kad pije, Suljo bolje zaradi nego za običnu heftu. Kad bi se Kemo zapio, Ridvan-beg bi, ujutro kod Sulja, svratio da ga odvede

kući. Bilo je oko deset sahata, a bega nema da navrati po sina. U mehanu uđe mazlum Eso, dobroćudni momak od nekih dvadesetak godina. Mršav i visok, izgledao je kao rozga, pa su mu tako i nadimak dali.

"Rozga, taman neka si došao, da me ti kući odvedeš! Kad nema bega da dođe, nek si ti po mene došao. Suljo, sad ćemo se dobro zabavljati, evo nam stigao Rozga!" kroz smijeh će, prepličući jezikom, beg Kemo.

Kad je jutros iz Čokrlija krenuo za Šahoviće, Eso je prošao pokraj Kemove kuće. Debeo i visok duvar oko avlije, nije bio smetnja da čuje Milovanovu raspravu sa Ridvan-begom. A nije ovo prvi put da se Kemo i njemu slični, na njima svojstven način, Esu rugaju. Kad je vidio Kema, pijanog i neobuzdano spremnog da s njim zbija sprdnju i šalu, mazlum tužnim glasom reče: "Dok se ti u mehani pijan sa mnom šegačiš, Milovan ti uze čitluke i baba ti na kaldrmu spusti. Što si pio – pio; ti si svoje, a i babovo, popio. Mi, kolašinski muhadžiri, naše smo davno popili!"

"Šta to govoriš, Rozga?! Znaš li ti ko sam ja? Koji Milovan i tranje? Mi smo begovi, bolan!" dreknu Kemo.

"Bio beg, bio, Kemale! I ti si svoje popio. Od jutros ti je čipčija Milovan beg, mrčo. No idi vidi šta ti je s babom, crnjo!" jedva izusti Eso, pošto ga Suljo smjesta izbaci iz mehane.

"Lahko ti je mene tjerati, Suljo, al kako ćeš istjerati Milovana?" reče Eso i uputi se u pravcu Muslića, gdje su mu živjele daidže.

“Suljo, daj još flašu vina! Daj nam još nešto za meze. Vidje li ti onog taksirata?... Gotovo nam se u ćeif ne posra!... Daj od one lubine što sam ti krijući od bega prodao. Donesi da se jede i pije! Daj meze i piće, daj!” grmi Kemo.

Mehandžija skoči da donese ono što Kemo traži. Prinese vina i rakije i spusti na hastal. Ode te nasječe ovčije pršute, kajmaka i sira, spusti ispred bega i sjede naspram njega. “Dobro mi došo, beže. Zdrav si, živio!” podiže čašu vina i popi naiskap.

Kemo nevoljno diže čašu, nazdravi i ispi je do kraja.

Rozgine riječi ostaviše traga na obojicu. Iako su se trudili da nastave sjednik, nije im išlo od ruke. Veselje i pjesmu odjednom zamijeni briga. Od kako su otjerali Esa neki se nemir uvukao u njih. Znali su dobro da Eso neće slagati.

Crv sumnje namah otrijezni Kema. Izgubi merak za jelo i piće. Uzjaha alata i uputi se u pravcu kule. Teška avlijska vrata bijahu širom otvorena, što kod jahača uveća zebnju i zabrinutost. Galopom je ušao u avliju. Sluga iskoči pred njega, prihvati konja za uzde i šutke obrnu u pravcu pojate. Kemo ustrča uz merdevine i uđe u odaju. Naglo otvaranje vrata prepade Ridvan-bega. Taman ga uspjeli malo smiriti, a sad ga njegov Kemica dodatno plahnu i uznemiri. Beg leža-še poleđuške, ispružen na vunenom dušeku, a preko glave mu povez. Kemo poznade majčinu šamiju oko babove glave.

“Uh, što nas uplaši!...” ljutito se begovica otrese na sina. “Kako to ulaziš u odaju?... I šta je s tobom dosad? Babo ti se sa dušom bori, a ti u mehani, piješ.” Potom ispriča šta se sve jutros dogodilo begu.

Ramiz, stariji Kemov brat, sjeđaše uz uzglavlje dušeka i nijemo posmatraše oca. Ridvan-beg ležaše, zatiljka položenog na jastuk od češljane vune. Prelijepi vez na bijeloj jastučnici, ukrašen čipkom, udaraše u oči. Jorgan uvučen u navlaku od damasta, odavao je jedinstvenu ljepotu ručnog rada, svojstvenog muslimanskim djevojkama ovih krajeva. Bjelina uštirkane posteljine isticala je begovu glavu i bljedilo lica. Jaka crna kosa, prosijeda oko zulufa, i crne oči ispod gustih vjeđa, a okruglo i izbrijano lice odisaše blagošću i naivnošću. Ispod jorgana se mogla nazrijeti oblina begova trbuha. Svi šute i nijemo posmatraju. Niti zbore, nit mrmore. S vremena na vrijeme, začuo bi se bolan i težak uzdah. Od kako je Milovan otišao, beg ni riječi nije prozborio. Izgubljenog pogleda zuri u izrezbarene, kao dukat žute šašovce. Ni Kemov dolazak nije registrovao. Ramiz bi povremeno prekidao mučnu tišinu i plačnim glasom pitao baba kako se osjeća.

Samo je begovica izgledala mirno i pribrano. Visoka i punačka hanuma, rodom od Kolašina, iz ugledne trgovačke porodice. Još kao djevojčica osjetila je gorčinu muhadžirluka i pljačkaški mentalitet svojih komšija, Srba i Crnogoraca. Iz svile i kadife, nekoliko dana i noći krila se po šumama, spavajući pod krošnjama drveća. Svojim očima je iz okolnih šuma gledala klanja i silovanja, te pljačku i spaljivanja

kolašinskih muslimana i njihove imovine. Tih dana su utočište našli kod Ridvan-begova oca, rahmetli Smail-bega. Nekoliko godina je porodica boravila kod Smail-bega. Prije nego je odselio za Tursku, njen babo je udade za najstarijeg Smail-begova sina Ridvan-bega. Ljuto žaleći što i nju ne povede za Tursku, nikada nije babu halalila što je ostavi samu, bez svog roda, na ovoj ukletoj zemlji. Lijepo je ona živjela sa Ridvan-begom. Rodila je petoro djece – dva sina i tri kćeri. Imala je slugu i sluškinju, niske dukata, bisera, svilenu i kadifli odjeću, prostrane odaje i sav ovozemaljski rahatluk, no izobilje u kom je živjela nije uspjelo smiriti njenu dušu, a duboko urezano sjećanje navodilo je na zebnju i strah. Ridvan-beg bi često zbijao šale na njen račun, ne bi li bar na tren potisnuo njena mučna sjećanja i sumorne misli. Kroz šalu bi govorio: "Ne boj se, ženo. Mi smo Vranešani, a ne mrtvi Kolašinci!"

Bijela mahrama i srmali jeleče, ukrašeno zlatnim koncem i šarom, demirli dimije od teške indijske svile, oko vrata teški debeli lanac sirijskog pleta, privezak u obliku mjeseca i zvijezde, narukvice i prstenje sa obaveznim dragim kamenom, morali su uvijek biti na njoj, pošto je beg tako želio. Nije ona voljela to nositi, ali poštovala je begovu želju. Pričalo se o njenoj dobroti i poslušnosti. Dunjaluk je uzimala kao priliku za približavanje Bogu. Kao djevojčica naučila je životnu lekciju koja se nikad ne zaboravlja: šta znači imati, pa nemati. Kako se u jednom treptaju oka blagostanje promijeni u nesreću i zlopatnju. Osvjedočila se da je naše samo ono što u Ime Boga učinimo drugima. Za

života je gradila ahiretsku kuću. Trudila se i upućivala djecu da budu svjesna Uzvišenog Boga i prolaznosti ovoga svijeta. Radovala se tuđem dobru, uvijek spremna da priskoči drugome upomoć. Ljutila se na begovu ravnodušnost i olahko poimanje stvari. Rahatluk i lagodan život uspavali su begovo srce. Zato se ona poput djeteta radovala rijetkim posjetama glasovitih sandžačkih junaka u dugim zimskim noćima begu. Potajno se nadala da muhabet, gusle i pjesma možda probude uspavani duh begov. Jusuf Mehonjić i Husein Bošković, pored junaštva znali su i uz gusle pjevati, opisujući događaje iz minulih vremena, stradanje Sandžaka i ljudske podvige. No ljutilo je begovicu što se na sijelu pije, tako da je često znala reći: "U jednoj ruci držite Kur'an, a u drugoj rakiju! Ne može se tako u Islamu biti. Morate se odreći rakije. Haram je haram dovijeka!" I sva trojica bi se složila s tim što ona kaže, nisu se srdili na njene prigovore, ali bi nastavili piti. Sada dok je gledala bega kako leži, sjeti se posljednjeg sijela sa dvojicom uvaženih gostiju. Umorni od čestih žandarskih potjera i prebivanja po gustim šumama, govorili su o odlasku za Tursku. Naumpade joj jedna Huseinova besjeda: "Bošnjački narod je politički nepismen. Nema državotvorne svijesti. Morali smo se nakon propasti turskog carstva aktivnije baviti politikom. Dušmanima smo prepustili da zastupaju naše interese! Uljuljka nas ogromno bogatstvo. Ovaj Jusuf i nas nekolicina borimo se koliko se može, uzvraćamo na zulum, ali bez podrške naroda. A dok mi kao narod slabimo dušmanin jača.

Uspostavlja i učvršćuje poluge vlasti. Nema se više svrhe ovako boriti. Kasno je za ozbiljnije djelovanje. Bojim se da je naše vrijeme isteklo."

U dubini duše osjećala je istinitost Huseinovih riječi. Znala je da nesreća dolazi. Kojih razmjera i u kom obliku nije mogla predvidjeti, ali je znala. Prekasno je za traženje Allahove milosti. Odluka je pala, nesreća se nadvila nad Vranešom. Sad ni dova ne može pomoći. Sahat otkucava posljednje dekike.

Spusti pogled na Ridvan-begovo čelo. Spavao je dubokim snom. Čeljad posjedala oko njega i ćutke gledaju u blijedo begovo lice. Primijeti kad Ramiz, očima punim prezira, pogleda u Kema. Okrenu se prema kćerima i zaustavi pogled. Krupne i bistre njihove oči bile su prepune suza. Učini joj se da vidje sebe u duplji stoljetne bukve u mraku guste šume. Stariju i mlađu kćer ugleda bosih nogu i poderane odjeće, a srednju, sinove i bega ne vidje pod drvetom. Sva se naježi i strese od straha. Sakri teški osjećaj od djece. Srce joj se steže, osjeti žeđ, i ona tiho izađe iz odaje i uđe u mali mutvak. Čučnu pokraj tegare i gorko zaplaka.

Ridvan-beg se oko ikindijskog vakta probudi. Kao medvjed iz zimskog sna, dobro se protegnu i zijevnu. Zbaci jorgan ustranu, te skrsti noge i sjede. Razgleda po odaji, pa kako ne ugleda ženu, povika: "Gdje je Hanka? Zovite je da čuje. Sanjao sam lijep san!" Potom se okrenu Kemu, upita ga kad je stigao iz mehane, i ne sačekavši odgovor ustade sa dušeka. Sjede na sećiju i nasloni se desnom rukom na prizrenske kalupli

jastuke, prekrivene bijelom vezenom jaglijom, opšivenom čipkom iz daleke Sirije. Obrnu se ka pendžeru, pomjeri tešku heklanu zavjesu ustranu i pogleda napolje. Gleda niz kaldrmisanu avliju, opasanu visokim duvarom pokrivenim ćeramidom. Podiže pogled i osmotri preko duvara okolne bregove. Gleda ogoljele voćnjake, požutjele livade i stada ovaca. Pogledom doprije do guste i kao zlatom prošarane hrastove šume gore u brdima, nad kojom se, k samom vrhu planine, tamnjela borova šuma. Posljednje zublje zalazećeg jesenjeg sunca, zračile su nesvakidašnjom ljepotom. Prizor izazva radost u begovim očima, a usne mu zahvati osmijeh.

Hanka uđe u odaju i bez riječi, išaretom podsjeti djevojke da pospreme i slože dušek, pa dok se beg sladio slikovitim prizorom jesenjega predvečerja, sjede kraj njega na minder. Ridvan-beg se naglo okrenu k hanumi. Zagleda se u njene krupne crne oči pa reče: "Vidje li ti čipčije Milovana, Hanko? On misli da može sa mnom tek tako. Otjerat ću ga koliko sutra. Imam ja pare i ljude! Trebao sam ga jutros išibati. Dat ću ja njemu njegovo!"

Pošutjevši malo, približi joj se te smirena glasa promijeni priču. "Usnih turskog askera koji je prvi došao u ove krajeve. Sanjam kako leži na travi, noge do članaka potopio u Ljubovidu, a rukom bere šljivu i jede. Čedna ljepota ovih krajeva podsjećala je na Džennet. I vrane konje ugledah kako se igraju po zelenim proplancima okolnih brda. Onaj asker se čudom čudi ljepoti predjela i ushićeno veliča Allahovo

zadivljujuće stvaranje. Očaran ljepotom, sjede i napisa pismo sultanu. Gledam kako uzbuđeno piše radosne vijesti. Pismo završi ovim riječima: 'Čestiti sultane, ako ima Dženneta na Dunjaluku onda budi siguran da sam ga pronašao. Ovakva ljepota zadivila bi i persijskoga šaha!' U snu gledam sultana dok čita pismo. Čudom se čudi i sumnjičavo vrti glavom. Pita se koji se to asker tako šali s njim. Sa fermanom odasla pouzdanog slugu da provjeri haber, naredivši da ukoliko haber bude lažan, pogubi askera, a bude li istina postavi ga za pašu nad rečenom zemljom. Hanko, pričaju da se sluga, opijen ljepotom ovog podneblja, nikada nije vratio u Stambol. Od njegovog poroda je Amir-aga. Eh, jadni svijetu, i sad meni čipčija govori da begluci nijesu moji. Vidjet će on čiji su, ja mu to kažem!"

Hanka je često slušala priču koju beg sada i kao svoj san ispriča. Beg san rastabiri na svoj, a Hanka na realan način. Beg se nadao povratku posjeda, dok je Hanka slutila nesreću. Bega je Dunjaluk opio, a muhadžirluk od malih nogu Hanku učinio svjesnom. Imali su različite poglede i voljeli suprotne stvari. Hanki su uvijek bili srcu bliži askeri junaci, a begu trgovci. Njoj je nešto iz dubine duše govorilo da čipčija nije na svoju ruku jutros došao. Bila je sigurna da je nagovoren od nekog. Predosjećala je da neće sve ovo tako lahko proći.

Hanka se svim bićem trudila da sinove odgoji u Islamu. Željela je da postanu dobri vjernici, pa tako i junaci. No želje su jedno a stvarnost drugo. Ramiz,

stariji sin, imao je begovu narav i volio trgovinu, a plašio se sablje i puške; Kemo – bekrija i dušom i srcem. Djetinjstvo u rahatluku, svila i kadifa ne mogu isturiti junaka. "Rahatluk i bez rakije insana opije", često bi govorila Hanka. Tri kćeri odgojila je u prave oštroumne, pronicljive i vrijedne djevojke.

I sada u mislima ona je u društvu sandžačke komite. Sjeća se rijetkih posjeta glasovitih junaka begu. Znala je da niko iz te družine nije imao ni kuće ni kućišta. Žrtvovali su sebe i svoje porodice i sebi dali zadaću da štite i svete Bošnjake Sandžaka. U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nije se puno brinulo o "Turcima", kako su tada zvali Bošnjake. Zato su pravdu junaci Sandžaka uzeli u svoje ruke. Boj su bili kako sa vlastima, tako i s lokalnim silnicima. Begovica je žalila što bar jedan njen sin nije u takvoj družini. Nije bilo Hankina srca u njihovim grudima.

Dok je Amir-aga spavao a Ridvan-beg tugovao, Gavro je svojima putem telegrafa javio radosne vijesti iz Beograda. Naredio je da zakažu sastanak organizacionog odbora u prvu nedjelju mjeseca novembra. Skup je planirao u crkvi u Beranama. Post skriptum telegrama glasio je: "Mladoženju u nedjelju oženite Stop Gledajte iz okoline Cera Stop". A ispod svega datum: Dana Gospodnjeg 30. oktobra 1924., Beograd.

Zadovoljan obavljenim poslom, Gavro nije žurio kući. Imao je dovoljno vremena. Svratio je prvo do Crkve, a poslije do "Crvenog fenjera". Smatrao je da

se dekret mora proslaviti. Žalio je što neko iz njegove družine nije uz njega. Zato, pošto se pričesti u crkvi i dobi blagoslov, prepusti se mladoj Ruskinji. "Nije šala, moj Gavro, ovako lako da završiš poso. Sami te Gospod pomoga", govorio je sebi u bradu dok se, s glavom u krilu rospije, nalijevao vinom.

Mojkovački načelnik žandarmerije, odmah po prijemu depeše, spremi kurira za Potrk, do Radomirove kuće. Prije nego ovaj uzjaha svog dorata, strogim glasom će: "Viđ', daj Radomiru ovu čuturu rakije i džebanu. Nek slavu slavi i nek šenluči. Kaži mu da je ovo lično od mene. 'Ajde, sokole, srećno!" I kurir smjesta, bacivši se u sedlo, ošinu pod sobom konja te odjaha galopom.

Načelnik žurnim korakom otisnu niz džadu, u pravcu usamljene kuće na sjevernoj strani kasabe. Stade ispred vrata trošna kućerka, pokrivenog slamom. Osvrnu se lijevo i desno, osluhnu, pa vještim pokretom otvori vrata i tiho zovnu: "Vuksane, jesi li doma?" te i ne sačekavši odgovor uđe i pažljivo zatvori za sobom vrata. Dim od ognjišta i kućna ustajalost natjeraše ga na kašalj, a mrak ga prikova za mjesto. Stajao je tu gdje je, i borio se za vazduh. Nalet kašlja odavao je teškog plućnog bolesnika.

"Doma, doma za prijatelja čojeka! Bog ti pomoga, načelniče. Izvoli!" veselo odgovori Vuksan, koji po kašlju poznade načelnika. Uze za ruku starog prijatelja i uvede ga u prostor s ognjištem.

"Izvoli, biraj panj il krlju pa sjedi."

Načelnik se s mukom, i dalje kašljucajući, spusti na panj uz samo ognjište. Došavši tu nekako sebi, zagledan u vatru reče: "Gori, vatrice, gori! Tek ćeš da goriš na pusto tursko. Odavno se nijesmo ugrijali na turskoj vatri, Vuksane, jel tako, a?"

Vuksan: "Tako je, tako."

Načelnik: "Bilo tako, sad ćemo vako. Jel tako, Vuksane?"

Vuksan: "Tako, tako!"

Načelnik: "Daj mučenicu!"

Domaćin ustade i ode ukraj, gdje stajaše nekoliko dimidžama i flaša rakije. Dohvati lijevom rukom flašu sa zemljanog poda. Bio je to čovjek osrednjeg rasta i fine građe, a imao je i pravilne crte lica, samo što bješe zarastao u zapuštenu kosu i bradu. Kretao se poput mačke, hitro i lahko. Sjede na krlju prekoputa načelnika, pruži flašu i reče: "Zdravi ka u svoju kuću!"

Načelnik prihvati flašu, prinese je ustima i otpi nekoliko gutljaja na cug. Zakašlja se i strese pa pruži flašu Vuksanu. Nekoliko puta za kratko vrijeme, flaša je išla iz ruke u ruku.

Vuksan, nekada ugledan domaćin, imaše lijepu ženu i Boško baci oko na nju. Dugo se opirala Boškovom nagovaranju na ljubav. No Boško nađe razlog te uhapsi Vuksana, i vješto proturi priču da ga čeka duga robija. Nesretna Ljiljana, žena Vuksanova, ode moliti Boška ne bi li joj pustio muža. Tu priliku Boško nije propustio i obljubi Ljiljanu. Nekoliko mjeseci Vuksan je ležao u hapsu, a za to vrijeme Boško

mu ljubio ženu. Kad se dokopao slobode i saznao za ovo, Vuksan se razveo od Ljiljane. Ali se zakleo i da će se osvetiti Bošku što mu ukalja obraz i čast. Prodao je kuću u Akovu i preselio se u Mojkovac. Od tada živi u ovom kućerku sam, životom pustinjaka.

"Preoteo mi je ženu, rasturio porodicu, al' čast i obraz nije, to mu garantujem. Ne bio ja Vuksan ako mi ne plati! Ko se ne osveti, taj se ne posveti", često je u pripitom stanju znao kazati. Gledajući ga ovako bijedna i zapuštena, niko nije ozbiljno uzimao njegove prijetnje. Narod se i sprdao na njegov račun. Smatran je bespomoćnim očajnikom i ludakom. No stari lisac, načelnik žandarmerije, sada zaigra na tu kartu. Iskoristit će Vuksanovu sujetu. Jer se i sam spremao osvetiti Bošku. Naime, već duže vrijeme načelnik je bolovao od tuberkuloze pluća i sve više slabio, te azgina žena nije mogla odoljeti Bošku. Sama ga je našla i napala. Svoju ljubav nisu toliko ni krili. Načelnikova žena je vidjela da njen muž nema ni snage ni petlje reagovati. Znala je da je voli i da će se praviti blesav. Međutim, načelnik je sanjao osvetu, samo što je nije bio spreman lično izvršiti. Ali sada se primakao dan njegove osvete. Kockice su posložene. Ubit će Boška a da ne mora ni prstom mrdnuti. Svaki od organizatora planiranog ubistva, pored "čišćenja Turaka" zadovoljit će i neku svoju želju. Neko političku a neko privatnu. Parola "sve za srpstvo a srpstvo ni za šta" okupila je poveliko društvo moćnika. Lahko su našli zajednički interes, a sve ostalo je rutinska stvar. Narod će odraditi glavni posao, samo ga valja dići i pokrenuti.

Priliku za pljačkanje Turaka malo ko će propustiti. I ovoga puta politička "elita" organizira i odlučuje o sudbinama naroda. Nema rata niti zločina dok oni ne donesu odluku.

Samo je Vuksan imao jedan jedini cilj. Osvetu! Ostale "igre" njega se nisu ticale. I kad načelnik poče govoriti o njegovoj Ljiljani i Boškovoj prevari, Vuksanu udari krv u sljepoočnice i ljutitim glasom zavika: "Viđi, Savo, meni ne treba nagovor. Ja živim da ga ubijem! Ovo je moja osveta. Tvoji planovi me ne interesuju. Sem osvete, mene se ništa drugo ne tiče. Meni Turci nijesu na obraz udarili, već naša pogan. Zakleo sam se da ću ga ubiti i gotovo je. Ja živim ka pustinjak, al' imam obraz i čast ljudsku. Sam sam sebi svjesno vakav život izabra. Moga' sam i ja živit sa svojom ka ti s tvojom al' mi karakter nije da. Ubit ću trijezan, ne pijan. Rekni kad i đe, i muči!"

"Pola'ko, Vuksane, nijesam 'tio da te povrijedim. Za koji dan. Kad i đe još ne znam. Brzo", kaza načelnik i podiže flašu. "Zdrav si, Vuksane!"

"Zdravo bio, Savo!"

"'Ajde, pa se uskoro viđimo", reče Savo otpivši krupan gutljaj i ustade, pruži ruku Vuksanu te obrne svojoj kući.

"Viđimo, viđimo, ako Bog da i sreća junačka", odgovori Vuksan zatvarajući za čovjekom vrata svog kućerka. Onda sjede natrag, na krlju pokraj ognjišta, i suhom grančicom poče rovariti po žaru. "Savo misli da sam ja luda", reče za sebe, naglas. "Zato je doša da me iskoristi. On ima pokvarene namjere, a ja sam

spram njega čist, ka' sunce žarko. Slab je to čojek, ono što on trpi malo bi ko moga'. Umjesto da junački, svojom rukom brani obraz i čast, on kukavički završava posa preko drugog. Crnji je i od samog đavola! Al' nije ovo krenulo iz Savove glave, ima tu žešći' maera. Gospod sami zna šta oni spremaju. No meni je važno da ja ubijem Boška i lijepo se osvetim. Kako Savo mene koristi, tako i njega neko drugi upotrebljava. Taj drugi je sve ovo i smislio. No meni taj drugi nije ni bitan. Važno je da ću se ja osvetiti i – posvetiti."

Amir-aga se oko podneva probudi. Poče se protezati po dušeku i glasno zijevnu. Ču zvuk zvekira napolju.

"Zumreta, neko udara na vrata, idi otvori i vidi ko je!" viknu Amir-aga svojoj hanumi, ne ustajući sa mehka dušeka.

Zumreta ustade sa mindera, otvori vrata odaje i naredi slugi da vidi ko je. Momče strča niz merdevine, hitro pretrča avliju, povuče mandal ustranu i teškim kalauzom otključa masivnu bravu. Uz škripu starih baglama, otvori teška avlijska vrata.

"Selamun alejkum, Salko!" pozdravi sluga Amir-agina najstarijeg brata.

"Ve alejkumu selam ve rahmetullahi ve berekatuhu, dobri čovječe!" veselo uzvrati Salko. "Ima li bujruma? Je li aga tu?"

"Tu je, spava. Nijesam vidio da je ustao. Aginica je budna. Bujrum!" odgovori sluga.

Hramajući na desnu nogu, tromim korakom Salko uđe u avliju, oslanjajući se rukom na drenovu močugu.

"Spava, moj dobri Ilhane, spava. Šta bi drugo aga i radio no spavao?" glasom punim sažaljenja reče Salko. "Pitaj snahu hoćemo li kahvu popiti ovdje u avliji, da se ne penjem uz merdevine. Danas je lijep dan, nije hladno, a mučno mi se peti na gornji boj", izgovori dok je s velkim naporom sjedao na klupu šadrvana.

Salko, najstariji brat Amir-agin, bijaše prava ljudina. Visok preko dva metra, krupnih i širokih ramena, te divovskih prsiju i jakih ruku, a blage plave oči, sjajna crna kosa i gusti brci zrače ljepotom i odišu životnom snagom. Slom Turske carevine dočekao je u askerima. Prilikom povlačenja, u jednoj zasjedi, metak ispaljen od dušmanske strane slomio mu je desnu nogu. Salko je tom prilikom uspio ubiti dvojicu. Onako ranjena, turski askeri su ga ostavili na mjestu okršaja. Zahvaljujući nadljudskoj snazi i izdržljivosti, uspio je nekako doći do Šahovića. Kad se saznalo u kojoj je situaciji ranjen, nove vlasti su zahvaljujući dukatima njegovog oca, zažmurile na taj incident i ostavile ga u životu. Ali teret slučaja pravio mu je problem do kraja života. Amir-aga i mlađi brat Rizah-aga uzimali su ga kao teret i veliku nesreću. Jer kako su nove vlasti jačale tako su jačali i pritisci na Salka. Rođena braća su napravila vidljivu distancu od njega. Prošlo bi i po nekoliko godina a da mu vrata na kući nisu otvarali. Salko se oženio muhadžirkom iz

Nikšića i dobio sina Sulejmana. Splet nesretnih okolnosti i igra sudbine omeli su ga u radu i siromaštvo je postalo sastavni dio njegovog života. Ipak, hanuma se, koliko je mogla, trudila i pomagala mužu da obrađuje dio zemlje koji je pripao njima, ali nedostatak radne snage nije mogla nadoknaditi. I pored svih nedaća i doista teške materijalne situacije, narod je mislio da žive u izobilju. Skromnost i ponos, drugima se učini bogatstvom. Narod ko narod, mislilo se da ima bogatu braću i da ga oni pomažu. Nažalost, nisu znali drugu stranu medalje. Podli i lukavi Salkovi burazeri, kad bi slučajno naišli na njega u nekoj od mehana, prišli bi i dali mu nešto sitnog novca kako bi narod vidio da mu pomažu. Takve situacije Salku bi izuzetno teško padale i nanosile mu bol. Ali da ne bi remetio ionako slabe odnose s njima, šutio bi i trpio. Nisu to bila bratska davanja, već milostinja. Bratu kad daješ, a Bog je tebi dao, dadneš mu onoliko da može sebi istemelja hal promijeniti. I to se radi tajno, a ne pred punom mehanom. Oni koji su gledali takve situacije nisu znali da su ta davanja bila toliko mizerna i bijedna da ni u kom slučaju nisu mogla popraviti Salkovo stanje. Ipak, i pored svega Salko je s vremena na vrijeme zijaretio braću. Teški su to bili momenti za njega i njegovu napaćenu dušu i srce, ali išao je. Uglavnom bi sjedio sa njihovim ženama, jer bi se oni navodno u tim prilikama nalazili u nekom poslu, iako bi u većini slučajeva spavali. Jednostavno, braća nisu željela niti htjela da ga uopšte vide u svojim kulama, jer bi im udarao u učmalu savjest. Salko je teška srca

gledao i slušao kako njegova braća po Šahovićima pomažu bir jabanu. Znao je da na taj način kupuju srca ljudi, kako bi širili lijepe habere o njima. Jer, isključivo bi davali ondje gdje su bili sigurni da će se o tim hedijama danima pričati. Takvim postupcima pokušavali su obmanuti i Boga i ljude. Boljela ga je duša za braćom, što takvim postupcima za života sebi kupuju džehenemsku vatru i vječitu patnju. Žalio je zbog toga, ali im nije mogao pomoći.

Veličanstveni Gospodar je Salku braću zamijenio istinskim prijateljem Idrisom i on je bio njegov najbolji ahbab u Šahovićima. Srčana ljubav u Ime Allahovog zadovoljstva izrasla je u iskreno islamsko bratstvo. Obostrano su pomagali i pazili jedan drugoga. Idris bi često pripomagao Salku u obavljanju poljskih radova, iako je i njemu bila prijeko potrebna nečija pomoć. Svijest o Bogu i pravilno poimanje i razumijevanje vjere, dovelo je do istinskog bratstva i ljubavi. Tajne irfanskih nauka i dunjalučke zbilje počivale su u njihovim prsima.

Dok je Salko sjedio na klupi, Zumreta ode do Amir-age i reče ko je stigao.

"Aman ja Rabbi, opet onaj taksirat. Šta hoće kad ga niko ne traži? Lanet ga bilo od naše kuće. Nisam mogao birati brata, al' zato mogu društvo. Reci da spavam i popi' kahvu s njim. Djeca ionako nisu ovdje. Bogu fala kad imaju gdje otići. Vidi, nemoj se dugo njime baviti, sutra nam dolazi prijatelj Boško. Javi i Selimi pa da nam dođe. Nek upozna Boška!" reče aga i prevrnu se na leđa, opružen po mehkom dušeku.

Zumreta je znala da će aga ovako postupiti, nije ovo prvi put gledala i slušala. Odgovaralo joj je da sve ovo ponovo čuje od age. Godila joj je agina pažnja prema njenoj mlađoj sestri Selimi. Za razliku od muža, ona je svoj rod pazila i dobro gledala. Znala je da aga ima bogatstvo i zato je nemilice trošila na svoju familiju, a posebno na sestru. Njemu je bilo drago da ona troši i rasipa se njegovim parama. Uživao je da se priča o njegovom bogatstvu. A ona bi mu na takav način smirivala učmalu savjest spram Salka. Salko je i za nju bio taksirat, ali bi ona vješto glumila srdačnost. Salku je to bilo dobro poznato ali je trpio u ime Boga. Znao je on Božansku istinu da uvijek kad se bližnji udalji od tebe, Gospodar dadne priliku da ti se daleki približi. Eh, u ovoj situaciji jedan od "dalekih" bio je Idris.

Usiljen sjednik sa snahom nije dugo trajao. Pošto se popi kahva Salko ustade i okrenu svojoj kući. Aga je imao nekoliko sedlenika u svom vlasništvu, ali je Salko morao pješke hoditi. Nikad aga nije ni pomislio da jednog konja pokloni bratu i tako mu olakša kretanje. Blagodati koje je posjedovao smatrao je Allahovim darom, a bratovu potrebitost i stanje tumačio kao Božiju pravdu. Često je aga umio kazati: "Zna dragi Allah šta radi i kako dijeli nafaku. Da je Salko bolji, i nafaka bi mu bila veća. Ne mogu ja ispravljati ono što je Allah odredio!" Zato je na Selimu trošio ogromne svote dukata. Godinama je izdržavao i stvarao sliku o njoj kao uspješnom trgovcu.

Put do agina srca bio je kuđenje i vrijeđanje Salka,

pa da bi se primakli njegovom srcu, ljudi su se bez ikakvog razloga ljutili na Salka i udaljavali od njega. A što su bili dalje od Salka, oni su se udaljavali i od Allaha. Umjesto visokih moralnih normi ahlaka, njegovali su munafikluk, zarad prolaznog i bezvrijednog trenutačnog dobra. Životna filozfija: kome je dobro na ovom, bit će mu dobro i na onom svijetu, morala je stići na naplatu. Samo je bilo pitanje vremena, kada?

Sa suzom u oku i bolom u grudima, Salko se dostojanstveno nosio sa ovom vrstom nedaće. Ne, nije on odustao od islamskog imperativa – pozivanja na dobro i odvraćanja od zla. Koristio bi svaku priliku i pokušavao da ispravi neku od pomenutih društvenih anomalija, ali uzalud. Bilo im je muka da ga slušaju. Znali su čak i prste turiti u uši, kako bi mu stavili do znanja da im ne vazi džaba. I on je, umoran od uzaludna posla, našao mir u osami. Rijetko je izlazio. Zadivljujuće rasprave o duši i njenim putovanjima, sa bratom Idrisom, davale su mu snagu. Znali su vrijeme od jacije pa do sabaha provesti pričajući o stanjima duše duhovnih putnika. Zato su svim svojim bićem željeli drugima dobro. Koristili su razne načine ne bi li pridobili nečije srce na putu Božije istine, ali umišljenost svojih sugrađana nisu mogli promijeniti. Jer Dunjaluk ih bijaše opio, a Ahiret je za njih predstavljao nešto daleko, apstraktno i imaginarno.

Dok se Gavro u Beogradu sladio vinom i mlađahnom Ruskinjom, njegova družina okupljena u Potrku

nestrpljivo čekaše vijest o ishodu pregovora. I negdje u popodnevnim satima izbi kurir i zazva domaćina. Domaćin kuće iziđe i poslije kraćeg vremena vrati se nazad noseći čuturu u jednoj, a džebanu u drugoj ruci. Družina uglas ciknu i podvrisnu. Prolomi se pjesma Potrkom, praćena plotunima iz raznog naoružanja. Veselje uz pucnjavu trajalo je sve do sabaha, kad se umorna družina zadovoljna raziđe kućama. Boškovi dani su bili odbrojani. Kako njegovi, tako i bošnjačkoga življa. Zlo se bješe nadvilo nad vraneškom dolinom i niko ga nije mogao zaustaviti. Kade je postalo Kadar! Zaborav i nemar su stigli na naplatu. Svaki uzrok ima posljedicu. Međusobna udaljenost ljudskih srca istovremeno znači i udaljenost od Boga. Uskratiš li pravo svome, i tebi će tvoje neko uzeti. Ako jedan narod nije jedinstven u pravdi, to ne znači da oni drugi nisu jedinstveni u krivdi.

Boško uzjaha Kulaka i obijesno ga udari petama visokih, lakovanih oficirskih čizama u slabine. Kulak poskoči na zadnje noge, frknu i svom snagom jurnu preko praga avlijskih vrata. Gusti crni brci i oštar pogled, oficirska uniforma, te silina i snaga Kulaka, odavali su azginost jahača i sedlenika. Sekula, Boškov sluga, pohita da zatvori avlijska vrata kuće u centru Kolašina. Veselim pogledom isprati silnika, moleći Boga da se ne vrati.

Boško je jahao u pravcu Šahovića, svom kumu i prijatelju Amir-agi. Prva novembarska hefta tek nastupila, dan prelijep za ovo doba godine. Novac i

zasluge koje jahač steče prilikom ukidanja crnogorske države opiše ga jače od vina. Plemena koja ostaše vjerna crnogorskom kralju Nikoli dobro su osjetila surovost Boškove vlasti i moći. Terorom i brutalnom silom, nad takvim bratstvima, računao je slomiti njihov otpor. Za vrijeme službe u Kolašinu pokušavao je, vojničkim načinom vladanja, učvrstiti vlast monarhije. Ljubav prema ženama i sklonost alkoholu često bi bila uzrokom nevolje i svađe. Ratnik u srcu, mislio je da i u miru treba ratovati. Sa svakim i protiv svakog. Ljudi su se plašili njegove okrutnosti. Silu je stekao pod okriljem države i vlasti. Da bi se dočepao para i zlata, potpisao bi ugovor i sa crnim đavolom. Iako ljudsko ništavilo, sa takvim karakterom mogao je dugo trajati da politika ne umiješa prste. Razna bratstva prijetila su mu osvetom, zaklinjala se da će ga skratiti za glavu. Bilo je i prijetnji pojedinaca, posebno onih kojima je ljubio žene, sestre, majke... Ipak, smrtnu presudu potpisaše mu sred Beograda. Najbliži saborci i prijatelji. Oni zbog kojih i steče neprijatelje. Ovoga puta iskoristit će njegovu smrt kao sredstvo da dođu do svog cilja. Pobit će "Turke" Vraneša i očistiti "gubu iz torine".

Srbi se lahko oslobađaju "zaslužnih" kad postanu teret. Boško je sam sebi potpisao smrtnu presudu. Doveo je sebe u stanje da živ predstavlja smetnju, a mrtav koristi monarhiji. Naravno, i njega će pokopati uz sve državne počasti. Vlasti će mu na takav način iskazati zahvalu. Nije imao ni jednog prijatelja da mu dojavi kakav mu kraj saborci skrojiše. Svako bira

sebi gospodara, Boško izabra kralja. Zanio se silom, pa zaboravio ono što je još kao dijete morao znati i dobro upamtiti. Imao je od koga naučiti. Isa a.s., sin Merjemin – u Novom zavjetu – lijepo upozorava da se ne ljubi ovaj svijet i da bogatstvo ubija srce i dušu.

Boško na Kulaku pregazi Taru. Opijen snagom i moći, hitao je u zagrljaj smrti, nesvjestan prolaznosti svijeta i ne spoznavši mjeru. Ljudska usta ništa ne može zasititi do zemlja!

Dok je Boško hrlio kumu Amir-agi, a Gavro jurio put Mojkovca, budno oko uhode praćaše Boška, te pošto sa sigurnošću utvrdi da ide u pravcu Šahovića požuri da o tome obavijesti Savu.

III

Daleko od rodne kuće i vatana, struja planinskog potočića polahko okretaše kamen stare vodenice. Bilo je to u okolini Skadra. Ljuti bijeli krš prošaran zelenim rastinjem nadlijeću samo veliki, sivi orlovi. Raširena krila orla u izviđačkom letu, na podnevnom novembarskom suncu, bacaju džinovsku sjenu na tlo. Kameni zidovi mlina kao da bijahu nastali kad i sama planina, a krov od trske ličaše na omanji plast sijena, donešen burom. Stari vodeničar Đokaj više krije junake, ustale na pušku zbog nepravde vlasti, nego što melje žito. (Rijetki seljaci na neplodnoj zemlji nisu imali Bog zna šta ni samljeti.) Tradiciju skrivanja junaka ovaj čovjek je naslijedio od svog oca. Takve usluge su dobro plaćene, a mjesto skrivanja bilo je sigurno. Đokaj je jatak iz ljubavi, ali moralo se od nečega i živjeti. To su cijenili i sami junaci pa bi se često za vrijeme skrivanja znali i bratimiti s jatacima. Vodenica je bila tako postavljena da se prilaz

mogao lahko kontrolisati. Gazije su mogli za vrijeme skrivanja vježbati i održavati kondiciju, jer okolina nije bila naseljena. Kako je vlast razvijala poluge vladanja i potčinjavanja naroda, tako su i sandžačke komite razvijali svoje. E, sada u staroj vodenici, vodeničar skriva dva pobratima, dugogodišnje znance, sandžačke junake. Stari vodeničar ne samo da je skrivao ljude, nego je i odnosio i donosio habere, te obezbjeđivao hranu, odjeću i obuću, rakiju i duhan, a umio je dovesti i po koju ljepoticu željnu lahke zarade dukata. Ljeto 1924. godine bilo je naporno i teško, ispunjeno čestim akcijama sedmočlane čete osvetnika muslimanske nejači Sandžaka. Počelo je akcijom na Zlataru, protiv žandarmerijske ispostave i njenog načelnika, zbog terora nad muslimanima iz okoline Nove Varoši. Prilikom tog napada sedmočlana četa muslimanskih gazija uspjela je razoružati i povezati tridesetak žandara i starješinu stanice. Dobar ćutek i prijetnja naučiše pameti žandare, tako da muslimani tih krajeva u miru provedoše nekoliko narednih godina. Slične akcije u Sjenici, Beranama, Rožaju... natjeraše vlast da mobiliše velike žandarmerijske i vojne snage na čitavom prostoru sjevernog Sandžaka. Procjena dvojice četovođa bi da se povuku do proljeća u Albaniju, a saborce pošalju kućama. Skoro pun mjesec odmaraju od napornog ratovanja. Vremena za plandovanje imaju đuture, kako bi znao reći Jusuf. Pričali bi o svemu i svačemu, uz gusle pjevali, mezili, pili i spavali... I ovaj novembarski dan dvojica gazija, uz maštrafe albanskog konjaka i ovna na ražnju,

prekraćuju pričom. A Đokaj, stari jatak velikog iskustva, dobro zna kada treba započeti muhabet.

"Huseine, poznato mi je da si junak i da dijeliš pravdu tamo gdje nema pravde. Stalno slušam, kako od tebe tako i od Jusufa, da branite drugoga od sile. Šta je razlog da si se ti odmetnuo u šumu? Nikada dosad nisi pričao o tome šta te nagnalo da ostaviš kuću, ženu i djecu, braću i prijatelje."

Husein namah ispi maštrafu konjaka, pa se okrenu Jusufu i pruži maštrafu. "Sipaj, brate, lakše će mi biti da ispričam. Iste smo sudbine te razumiješ. Sve je to u pet deka." Tužno pogleda u pravcu svoje Taslidže, pa otpuhnu. Oko zasuzi, ali suza ne kanu. Prihvati junak punu maštrafu i opet je ispi namah. Duboko uzdahnu pa pošutje, pogleda i dalje usmjerenog u pravcu sjevera. Muk. Uze duhan-kesu i savi cigar, pa poteže kresalo, kremen i trud. Vatra od ražnja bijaše mu na dohvat ruke, no ipak on je kresalom smirivao svoju muku. Uzeo da se nečim zanima. Vrti glavom i gleda u Đokaja, kao da mu hoće kazati: "Znam ja da si ti i od lisice dva dana stariji. Nismo ti nas dvojica prvi koje kriješ. Zato dobro vidiš kad čovjek osjeća tugu i bol." Pa najednom progovori: "Ma, bolan pobratime, nema se tu šta pričati. Evo ti ga Jusuf tu. bolje vidi njega."

"Deder, Huseine, tebe je pitao. Doći ću i ja na red. Dugo je dok šuma zazeleni. Pričaj!" smiješeći se uzvrati Jusuf.

"Dobro, de, al' ja ne volim o tome zboriti." Desnom rukom pređe preko gustih brkova i obori pogled.

“Ovo je za tvoj hatar, Đokaj. Stariji si od mene, pa te ne mogu odbiti.” I stidljivo započne priču.

“Ja sam ti iz Maoča kraj Taslidže. Bilo je to prije neku godinu... Bog dade sušu, ne bi kiše. Opljačkan poslije osamnaeste, a zemlja izdade. Nastupi gladna godina. Mnogo usta, a ja i pored velikog imanja, siromah. Sve što imadoh bi jedna krava. Zavlada glad u narodu. A dođe vakat za porez. Načelnik žandarmerijske ispostave iz Mataruga i dva poreznika izbiše pred kuću. Traže porez.

’Nemam‘, velim, ‘nemam odakle, sve ste mi uzeli, ostala još ova kravica.’ Zamolim da odgode za iduću godinu, ako Bog da roda lahko ću platiti. Al’ bijesni ne razumije insana. Hoće kravu da vode. Molim ih kao ljude, govorim da imam sitnu djecu, bolje da nas poubijaju... Kumim ih da odlože, sačekaju. A načelnik izdade naredbu da vode kravu, i još mi sveza na kraju šamar.

Rekoh ovamo za sebe: ‘Vala, ačelniče... Dobio sam papir za kravu, a za šamar nijesam. Čovjek ja ne bio ako mi ne platiš za ovo. Zapamtit ćeš koga si udario.‘

Odoše i odvedoše kravu. Ostah sa svojom čeljadi nasred avlije. Bez igdje ičeg! No onaj šamar me sve više boli. Ne da mi mira. I tada odlučim ubiti pogan. Šamar se mora krvlju oprati.

Kažem ženi: ‘Ujutru što svane, sa djecom idi za Taslidžu, kod đevera Zaima, a ja odoh uz Allahovu pomoć u šumu. Nemoj da brineš, imat čemo kontakt,

obilazit ću vas... Bilo kakvu neprijatnost li imadneš, ima da javiš. Slat ću ja glase tebi, a i ti meni. Ne beri brigu. Blizu sam ja i štitit ću vas. Ne boj se dok sam ja živ. Ni ti, ni djeca.'

Uvečer, u neko doba, prikradem se naoružan postaji u Mataruge. Osmotrim, osluhnem, obiđem okolo. Spavaju. Tiho uđem unutra. Žandari hrču k'o zaklani. Prokradem se do sobe načelnika. Nema ga u krevetu, soba prazma. Polahko okrenem natrag. Soške u hodniku pune oružja. Uzeh oružja i džebane kol'ko mi bi drago. Žandari, hrču li hrču. Ne diram ni jednog od njih, oni mi nijesu ništa skrivili. Uputih se, sakrivši ono oružje i džebanu, brvnari udovice Mare. Znao sam da je pogan obilazi noću.

Pokucam na vrata. Mara pita ko je, velim – Husein. A drtina će: 'To je onaj Turčin što sam mu sveza' šamar i odv'o kravu. Doša' molit da mu je vrnem. Otvori, Maro!'

Ona otvori, i ja mimo nje uđem unutra. Zatekoh ga kako leži u krevetu. Pitam: 'Što mi udari šamar, pogani?'

Veli: 'Onako.'

'A znaš li, jadi te znali, da se ljudi ne daju šamarati?'

On meni: 'Od kad su Turci ljuđi?' I smije se. Opet će me, reče, zviznut ako odmah ne izađem napolje.

A ja ti njemu: 'Nećeš više nikog, da ti se Bogom zakunem. Onaj ti je prvi i posljednji.' Prije nego okresah zviznem mu šamarčinu, i ubih pogan. Odatle u šumu. Sam. Bez igdje ikoga!

Kasnije se družina na sedam namiri. Bilo bi ih još, ali ih Jusuf vraća.

Prve godine često sam obilazio familiju, i sam ponegdje dijeleći pravdu, sveteći koliko sam mogao. A jednom mi dojaviše da mi pretresaju kuću, u gluho doba noći, i traže od žene da oda gdje se nalazim. Načelnik žandarmerijske stanice Taslidže svezo joj šamar. Poručih mu preko žandara, kojeg zarobih na Kovrenu, da ću u ponedjeljak s kolom doći u Taslidžu. Rekoh i nek mu prenese da ću ga sigurno naći, te da će mi platiti što mi udari ženu. I uzmem tog jutra neko staro kolo od vodenice te preko ramena i pravac za Taslidžu. Žandari čekaju na prilazima grada. Prođem pored njih, a niko me i ne upita kud ću – oni čekaju ko će naići praćen muzikom i kolom narodnim. Odem do svoje kuće i posjetim porodicu. Okupam se i dobro posjedim, ručam i popijem kahvu, pa obučem ženine haljine i zar preko glave. U zembilj stavim jaja, sira, i kokoš pod pazuho te pravac u stanicu.

Žandar ispred ulaza pita me: 'Kud si pošla, ženo?'

Ja se pretvaram da sam gluhonijem i, pokazavši kokoš i svežanj, išaretom objašnjavam da želim glavnome odnijeti peškeš.

Dade mi znak da sačekam, uskoči u zgradu i kad izađe išaretom mi pokaza da uđem. I tako ti ja zapucam pravo u kancelariju.

Veli: 'Izvoli, ženo, šta treba?' A brk mu se smijulji kokoši i onom u zembilju.

Skidoh zar s lica, a ljevor držim u ruci.

On se ukoči. Zinuo, a oči iskolačio. Hoće od straha da presvisne.

'Slušaj me dobro, gade!' zaždih mu takvu šamarčinu da ga preturih sa stolice. 'Ovaj šamar ti je što si mi udario ženu.'

Pošto ga digoh natrag na stolicu, dodam mu još jedan i priprijetih da mu slučajno na um ne padne da više ikada priđe mojoj kući. Rekoh mu da ga neću sad–zasad ubiti, jer ja ne ubijam prije nego upozorim. Još mu kazah da slučajno ne pokuša slati za mnom potjeru. Predočih mu raspored kuće njegove, broj soba i drugi izlaz iz kuće. Opisah mu izgled kreveta sina jedinca i boju pokrivke.

Ovaj silazak u čaršiju iskoristih i da dođem do nešto novca i dukata. Bilo mi je poznato da svakog mjeseca blago iz Taslidže šalju za Sarajevo. Ali bi tako zaturili trag da se nikada nije znalo kojim danom šalju pare i zlato. Bilo je još onih koji su presretali te pošiljke, iako su imale pratnju. Zato su ovi slali više fijakera, da bi zavarali presretače. Prije nego sam se pozdravio sa načelnikom naredih mu da mi dojavi kad ide pravi. 'Pazi dobro, imaš samo jedno muško dijete. Pričuvaj ga. A i sebe. Jer ako mi ne javiš, a ja saznam da je prošao, eto mene opet k tebi. Ukoliko ti ponovo dođem, tad ću te ubiti.' Tako mi Boga, izađoh iz žandarmerijske stanice i napustim grad bez problema.

Našao je načina da mi dojavi kad ide prava pošiljka. Tom prilikom zakačih lijepih para. Nešto podijelih muftačnima, a i ja sam jedan dio potrošio na

sebe. Bi l' tako, Jusufe, brate?" okrenu se svome drugu s osmijehom.

"Daj ovna, dosta priče", zavika Jusuf jataku. "Pečen je, gladni smo!"

Vodeničar ustade i tromim korakom se primače ovnu koji se polagahno okretao na žaru, pomoću lopatica ražnja postavljenih iznad potoka. "Samo što nije. Mislim da mu treba još malo. Bolje je da bude pečeniji. Pasao je planinsku travu, potrebno je više vatre i vremena. Dok popijemo još koju, mislim da će biti pečen", veselo će Đokaj, granom razgrćući žar kako bi odstranio pepeo. Uze jednu krlju i baci na vatru. Pucketanje vatre, praćeno bijelim dimom, umiri Jusufa.

Ljubav između dvojice junaka bijaše istinska. Srčana i osvjedočena djelom. Bezbroj puta su isturali sebe kako bi zaštitili jedan drugoga. I nisu imali tajni. Jer voljeli su jedan drugog kao sama sebe. Česte borbe i opasne situacije formirale su jednu dušu u dva insana.

Uzajamna ljubav i požrtvovanost izgradi pravu ljepotu druženja. Požrtvovanost je najuzvišenija od svih ljudskih osobina. Zahvaljujući udarcima sudbine, njihova družba preraste u istinsko bratstvo. Mnogo je braće koju tvoja majka nije porodila, samo ih moraš potražiti.

Karakterne crte ova dva junaka bijahu povod divljenju. Bošnjački narod Sandžaka vidio je u njima sigurnost i zaštitu. No i pored svih svojih lijepih

osobina, visokog morala, velike hrabrosti i razvijenog osjećaja za pravdu, bili su više nacionalno nego vjerski orijentisani. Vjerovatno nesvjesni težine grijeha, oni i sada, dok čekaju pečenje, uz konjak ubijaju dosadu. Nisu ni slutili da se Šahovićima sprema klanica i da njih dvojica nikad više neće nogom kročiti u Sandžak. Da ironija bude veća, optužit će ih za ubistvo Boška Boškovića. Teretiti ih za ono o čemu ništa ne znaju. Proglasiti ih krivim za ubistvo koje je sama vlast organizirala.

Čekrk života je nevjerovatan!

IV

Ženski hamam sagrađen od bijelog kamena, kružnog oblika i s malim pendžerima, nalazio se na istočnoj strani musale, opasan duvarom sa velikim, natkrivenim, bukovim avlijskim vratima, oivičenim i ukrašenim kovanim gvožđem. Avlija hamama je posebno lijepa u proljeće, kad procvjetaju jorgovani i ruže puzavice, čega je bilo u izobilju. Sokak koji je vodio hamamu, bio je kaldrmisan sitnim oblutkom, a krajevi označeni uskim i dugim mermernim ivičnjacima, blago nagnutim ka popločanom slivniku, koji je odvodio vodu u pravcu Ljubovića, kad bi padale kiše ili se topio snijeg. Na drugom kraju Šahovića bio je i muški hamam, samo znatno skromnijeg izgleda. Običaji kupanja i posjete hamamima u zadnje vrijeme su prerasli u stvar prestiža, tako da su siromašniji slojevi stanovništva prestali dolaziti na takve zabave. Najčešći posjetioci ženskog hamama bile su kćerke bogatih aga i begova, dok su muški hamam

posjećivali sinovi istih. Fazila hanuma, sa svoje dvije kćerke, održavala je ženski, a Zahir, sa svojim sinom, muški hamam. Znalo se kojeg dana i u koje vrijeme čija porodica dolazi. Obično bi se zadržavali po nekoliko sahata. Pile bi se kahve i čajevi, uz muhabet i dokonu priču, tako da su Fazila i Zahir bili najupućeniji ljudi u kraju. Znali su porodične tajne svih begovskih kuća, koja se djevojka dopada kojem momku ili kojeg momka begeniše koja djevojka, te koja bi familija bila rada da joj se mladić oženi kojom djevojkom.

Za to vrijeme sirotinja je muku mučila kako da prehrani porodicu. Dosta teško se dolazilo do posla. Uglavnom su čipčije obrađivali imanja, tako da za drugog nije bilo prilike. Od bajrama do bajrama dobilo bi se nešto crkavice i to bi bilo sve. Kako se preživljava u međuvremenu i kako se izdrži do sljedećeg blagdana, age i begove to nije zanimalo. Škrtost prema rođenom a darežljivost prema dušmanu sve više je uzimala maha.

Nalazili su oni načina kako da umire savjest, pa bi se bez ikakvog razloga ljutili na svoje bližnje te nesvjesno otvarali vrata nedaćama. I tako, dok su se jedni patili a drugi bjesnjeli u izobilju i rahatluku, vrijeme prividnog mira polagahno isticaše. Malo je ko bio svjestan takvog kraja. Idris je bio taj koji je to predosjećao. Salko i on, a ostali su spavali. Zatrebala je katilska kama da bi se probudili. Ali do kame ima još koji dan. Zato vrijeme iščekivanja zle kobi valja potrošiti u progonluku.

“Sipaj, Fazila, sipaj. Daj još tople vode, znaš da

babo sve to dobro plati. Deder pojačaj dotok toplije vode i daj što više pare. Sapunice i mirisnih soli ima dovoljno. Sipaj!" kroz neprestani smijeh viče Đulejha hanumica, dok joj Fazila i njene dvije kćerke udovoljavaju željama.

U drugom kraju hamama čuje se Zijada: "Pare daj, još pare, Fazila – pojačaj vatru, raspali!"

Smijeh i vriska odzvanjahu hamamom. Azgine djevojke uživahu u obilju tople vode i pare. Svud se širio zanosni orijentalni miris najboljih kupki.

Đula kružnim kamenim stubama siđe u odaju za masažu, i leže preko kreveta. Duga i kovrdžava, crna kosa prosu se preko bijelog čaršafa, a prelijepo tijelo i bjelina kože izazva uzdah kod Fazile.

"Lijepa li si, moja Đulo! Kao da nisi od ljudskoga roda. Iako nikada nisam vidjela meleka, mislim da si i od njih ljepša. Blago li se onom čiju kuću ti napuniš!"

"Neka, neka, Fazila, otići ću od očiju pa poslije bruka. Ne valja se puno ibretiti. A ništa ni tebi ne fali. Eto još si lijepa iako imaš djevojke skoro mojih godina!" kroz smijeh će Đulejha.

"Dobro, de nemoj se ljutiti; stidna si k'o i mater ti. Jordamli kuća ste vi." Vještim pokretima Fazila poče utrljivati mirisna ulja po Đulinom prekrasnom tijelu, dok se ona blago grčila i uvijala bedrima.

Ovo je bila prva posjeta Ridvan-begovih kćeri hamamu od kako je čipčija Milovan bacio bega u postelju. Fazila se naslušala raznoraznih priča o tom događaju, pa joj se evo ukazala prilika i da nešto čuje

iz prve ruke. Lukava i mudra Fazila znala je da ima vremena napretek, te da može na miru, kroz opušten razgovor, pokušati od Đulejhe saznati nešto više od onog rekla-kazala. Svakakvih priča se o tom događaju širilo kasabom. A priče ko priče, tako da sa protokom vremena i prenositelj postane brižni slušatelj. Čudna je ljudska mašta, a bogme i priroda. Neko zbog slabog pamćenja ili iz zlobe, a neko rad šale i podsmijeha. Dokonluk je najgora bolest.

Samo je nekolicina njih ozbiljno shvatilo događaj sa Ridvan-begom. Idris i Salko su znali da se nešto pogano sprema Vranešu. Slutili su nesreću, ali kakvu i kojih razmjera nisu mogli ni pretpostaviti. Ostali su cio događaj uzeli za sprdnju i zabavu. U svakom zbivanju ima pouke, za onog koji umije znakove čitati. Ništa se ne događa slučajno. Sve ima svoj uzrok. U Allahovim zakonima nema izmjena i oni su važeći do Sudnjega dana. Nema izuzetaka od tog pravila. I veličanstveni svemir u svom neprestanom kretanju čini zikrullah.

Ali žene su žene, pa Fazila umiljato cvrkuće Đulejhi: "Đulo draga, ma sve hoću nešto da te pitam al' ne znam... te čas hoću čas neću pa..."

Đulejha: "Hoćeš pa nećeš, i bolje što nećeš. To je naš Kemica sa čipčijom završio, otjerao ga. Nema se više šta o tome pričati. Našli smo drugog čipčiju. A Milovan je postao beskućnik. Ne može se sa Ridvan-begom niko igrati. Beg ima prijatelja. Boško će nasred Šahovića izbičevati Milovana zbog bega!" Govorila je to zanosno uvijajući tijelom i vrteći se po krevetu.

Dok se Đulejha sa Zijadom zabavljala u hamamu i meračila u toploj kupki i mirisnim egzotičnim uljima, harem Ridvan-begove kule vrvio je kao košnica. Iako je Boško trebao biti gost Amir-agi, zbog događaja sa čipčijom aga i beg se dogovoriše da ovoga puta odsjedne kod Ridvan-bega. Djevojke iz komšiluka sa najmlađom begovom kćeri vršile su posljednje pripreme za razvlačenje ćetenije. Ženski dio avlije, gdje se nalazio i bunar, uređivan je vrijednim djevojačkim rukama. Iako je početak mjeseca novembra i vrijeme prohladno, djevojkama to nije smetalo. Izvlačenje ćetenije bila je omiljena zabava, kako djevojkama tako i momcima. Kad bi djevojke razvukle ćeteniju i iznijele na avliju da se ohladi, tada bi vješti momci uskakali preko visokih duvarova i pokušavali je ukrasti. Djevojke bi se pravile naivne i dozvoljavale bi momcima da uspješno izvedu akciju krađe. Tad bi one i progovorile koju riječ s momcima dok su stidljivo virile sa pendžera. Mnoge ljubavi su počinjale na takav način. Cure bi često uz ćeteniju iznijele i pitu, đuveč, sarmu, baklavu, hurmadžike, tatlije i sami Bog zna kakve još vrste hrane.

To je za djevojke bila i dobra prilika da se pokažu kao vrijedne i spretne buduće supruge. Bilo je tu i djevojačke pjesme i igre, ljuljaški, raznoraznih priča i slično. Jednom riječju, bila su to sijela koja su se dugo pamtila i prepričavala. Posebna vrsta aška pratila je takva okupljanja. Roditelji djevojaka blagonaklono su gledali sve i sa sjetom se prisjećali svoje rane mladosti. Jer i oni su prije dvadesetak ili tridesetak godina

imali iste ovakve zabave. Sa sigurnošću su znali da su takva okupljanja sasvim bezazlena.

Nažalost, dok jedni prave bezazlena sijela i zabave, drugi smišljaju kako drugome zlo činiti. Nije važno što za to nema povoda, što ni na koji način od strane ovih bezazlenih nisu potaknuti na to. Zločinitelji se plaše i mrze različitosti.

I dok se u Ridvan-begovoj avliji pripremalo sijelo, na zidinama kumaničke crkve jedan drugi skup organizuje i priprema klanicu. Ljudsku! I to, da apsurd bude veći, "u ime Boga, pravoslavlja i krsta časnoga".

Pomrčinu noći pokušava rastjerati i prosvijetliti nekoliko svijeća zapaljenih na mjestu gdje je, navodno, nekada davno stajao oltar. Skupina oko "oltara" u rukama drži flašu šljivovice. Došli su da se Bogu pomole da ih On potpomogne u zločinačkoj namjeri. Pjevaju "Bože pravde", mrtvi pijani. Umjesto Biblije, u rukama im kame. Sablasan skup! Da se krv u žilama sledi!...

Crnilo svud uokolo. Svijeće se gotovo i ne primjećuju. Suviše su slabašne da bi mogle koliko-toliko osvijetliti tamu koja ih okružuje. Slijepi miševi uznemireno lepršaju iznad zastrašujuće skupine. Napolju, s vremena na vrijeme začuje se krik neke noćne grabljivice.

Mjesto, Bogom dato za prizivanje šejtana. Prokletniku je ovakav skup najmiliji. Jer to je jedno od onih mjesta na kojim se, umjesto Boga, priziva

nečastivi. Na takvim skupovima se pripremaju njegove vojske, koje sotona zdušno pomaže.

Šejtan u ljudskom obliku kojeg zlikovci oslovljavahu *oče*, ogrnut crninom, ne razlikuje se od tamne noći. A crnilo uvijek sa sobom nosi crnilo. Svaka poštapalica je psovka, nerijetko i spram Boga. Čak i od njega koji se popom predstavlja. Sablasni skup se dobro zagrijao rakijom. Nalijevaju se u neograničenim količinama. Noćnu tišinu remeti žamor i psovka. Psujući "Boga Oca", samozvani "pop" pokušava zaustaviti galamu. Traži prostora da se obrati skupu. Procijenio je da su dovoljno napaljeni mržnjom prema "Turcima". Žamor se malo utiša i "pop" iskoristi priliku: "Braćo, pomaga Bog!... Samo sloga Srbina spašava!... Pomaga Bog, braćo!..."

Skupina uzvrati: "Bog ti pomoga, oče!"

Glasom hladnijim i crnjim od same noći, koji je ledio krv u žilama, limskom dolinom odjeknu: "Braćo, došlo je vrijeme da se osvetimo Turcima! Pitanje časa je kad ćemo na jednoj sa'rani biti pozvani u boj! Junaci, budite spremni, morate se u što većem broju, i to naoružani, pojavit na toj sa'rani, koja će ovijek dana najvjerovatnije biti u mojkovačkim Podima. Turci nam spremaju ubistvo jednog plemenika. Kojeg, još ne znamo, dok se ne desi. U'vatili smo neko nj'iovo momče, koje je sve priznalo. Zato, braćo, kad čujete crnu vijest, odazovite se sa'rani!"

"Popove" riječi rulja proprati urlikom: "Smrt Turcima!"

Istovremeno, u još nekoliko crkava beranskog,

bjelopoljskog i kolašinskog sreza održavahu se slična okupljanja. Organizovano od strane svjetovnih i crkvenih vlasti, pripremalo se "spontano događanje naroda". Najviše se pričalo o pljački, paljenju i ubijanju "Turaka", zaposjedanju njihovih imanja, silovanju žena i djevojaka, te osveti cara Lazara. Mitomanija i ovoga puta pokrenu rulju. Gavrov pakleni plan je uspio.

I dok su Bošnjaci mirno spavali, i ovoga puta državotvorna svijest crnogorskog i srpskog naroda, duboko usađena u genima i potpomognuta mržnjom prema "Turcima", okupi zločince. Autodestrukcija muslimana još jednom će im se osvetiti. Nažalost, ni danas, stotinu godina od pomenutog događaja, nema nikog da bi pouku primio. Teško je naći Bošnjaka koji pamti porodično stablo nekoliko generacija. A danak zaboravu vazda dode na naplatu.

I dok se brđani, oštreći kame, spremaju za krvavi pohod na Šahoviće, nasred Šahovića, u kuli Halilaginoj, bije def i udara šargija. Milozvučna sevdalinka čuje se i van visokih duvarova, iako se pjeva u odaji.

Idris se lagahnim korakom kretao u pravcu džamije. Prolazeći pored Halilove kule začu pjesmu i svirku. Zastade, ali odmah krenu naprijed. Imao je neki čudan osjećaj. Pogledom obuhvati okolna brda i šahovićke mahale, i ugleda gomilu ljudskih spodoba obučenih u crno. Sablasni likovi ne izazvaše osjećaj neugode i strah u njemu. Naprotiv, mogao ih je sve do jednog u trenu ognjenim mačem posjeći, ali osjeti

odvratnost i prezir spram takvog postupka. Osjećao je nadnaravne moći i da može raditi šta god poželi a da nikom ne odgovara zbog toga. Imao je osjećaj da on sve obuhvata, a njega se ništa ne dotiče. Umjesto ljudi u insanskom suretu, vidio je raznorazne životinjske forme, ali ih je jasno mogao razlikovati i poznati. Znao je i njihove misli. Ne, nije se on trudio da bude tako, sve se događalo mimo njegove volje.

Odjednom umjesto lijepe šahovićke džamije ugleda zgarište, i travom obrasle razrušene zidine, po kojim čobani čuvahu stada ovaca; sve kule i dućani bijahu spaljeni i porušeni, a mjesto njih skrpljene nekakve čudne, bijedne građevine nepravilnih oblika i mutnih boja. Ništa od onog što ga je trenutno okruživalo nije bilo na svom mjestu. Sve je postalo drugačije, djelujući grubo i neugledno, žalosno i jadno. Mezarja poravnjena i zatravljena, na njima podignute štale, svinjci, kokošarnici i nužnici, strpana sijena i đubreta. Sve je tu neuredno i zapušteno, svaka travka na svoju bandu štrči.

Zastade trljajući oči. Učini mu se da je poludio, skrenuo. Ništa mu nije bilo jasno.

"Es-selamun alejkum, efendija!" pozdravi ga Salko, pa pošto ne dobi odgovor zagleda se u Idrisa.

"Šta je to s tobom, Idrise, pa ni selama ne čuješ?... Idrise, čuješ li me, za ime Boga?..." Salko se istinski zabrinu za prijatelja. Priđe mu i blago ga uhvati lijevom rukom ispod miške, dok je dlanom desne s nevjericom prelazio preko lica.

“Selam, Salko, kako si? Šta se to ibretiš?” upita Idris. “Kao da si ugledao ni sam ne znam koga. Šta ti je?”

“Ibretim se šta je s tobom, te na selam ne odgovaraš.”

“Hairolsum, dešava se. Idemo u džamiju, vakat je namazu!”

Žurnim korakom produžiše put džamije. Idris prećuta svoju viziju i vješto prikri od Salka duhovni doživljaj. Skupa su obavili molitvu i potom okrenuli svaki svojoj kući.

I dok su muslimani Šahovića živjeli svakodnevnim, uobičajenim životom, za to vrijeme od strane Srba i Crnogoraca intenzivno se vršila temeljna priprema za pokolj. Skoro u svakoj kući, crkvi i žandarmerijskoj ispostavi odvijale su se pripremne radnje.

Brvnara na Stožeru u kojoj bitisaše crnjo Gavran, tih dana je vrvila kao košnica. Zvuk gusala pratila je pjesma u desetercu. Pjevalo se o “zulumu turskom” i “srpskom junaštvu”, sječenju turskih glava od strane srpskih junaka... Gavran je, do prije neki dan, bio čovjek zaboravljen od svih svojih plemenika. Niko se s njim čak ni pitati nije htio. Brvnara mu je bila na jednoj teško pristupačnoj goleti, na zemlji koja nikada nikog nije zanimala, te niko tamo nije ni zalazio, i živio je tu nekim samotnjačkim životom, a njegovi su ga smatrali ludom. Niko od njegovih nikada mu nije glave okrenuo, kamoli da mu pruži neku pomoć.

Hranio se šumskim plodovima ljeti i onim što bi mu muslimani, iz sažaljenja i od merhameta, dali pred nadolazeću zimu. E, sad su ga se plemenici najednom sjetili i počeli ga obilaziti. Uz gusle i junačke pjesme, te rakiju šljivovicu, polahko su u njemu budili osjećaj mržnje prema "Turcima". Obasut pažnjom plemenika koju do tada nije imao priliku vidjeti, Gavran se našao u čudu. Ništa mu, jadniku, ne bijaše jasno. Isti oni koji su ga do jučer tjerali sa svojih pragova i bacali se na njega kamenjem, odjednom ga uzeše posjećivati i obilaziti. Počeše donositi rakiju i dovoditi guslare, iskupljajući u njegovu trošnu brvnaru ljude znane i neznane. Još kad mu popa dovedoše na sijelo, Gavran se od iznenađenja zabezeknu i jedva osta na nogama. Nikada se on u svom vijeku, do ove noći, nije imao prilike ovako sresti s popom. Bezvrijedan godinama, a sada ga tapšu i uzdižu, poredeći ga sa čuvenim junacima iz pjesme. Hvale njegove "podvige" i broje turske glave koje je "posjekao" u raznim "bojevima i mejdanima". Zarastao u bradu i predugačku crnu kosu, sav u ritama i neokupan, više gladan nego sit, Gavran se čudom čuđaše. Šta se to moralo desiti pa mu se život istemelja promijeni? Čuđenje i nedoumica koja ga je u početku zbunjivala, polahko poče prerastati u samouvjerenost. Posta nekako sigurniji u govoru, korak mu odlučniji i pokret živahniji, povjerova u ono što o njemu zborahu i uživi se u ulogu koju mu odrediše. Zagrijan rakijom a podstaknut od ljudi, poče čak i opisivati detalje iz određenih njegovih "bojeva" o kojim su ovi pričali i uz gusle ih opjevali.

Čak se odvaži te stane i govor držati. Najednom od bijednika i samotnjaka posta junak i veličina. Da ga je neko od prisutnih slučajno u tim trenucima podsjetio na njegovo pravo stanje, Gavran bi mu glavu odsjekao. U sebi je vidio silnika spremnog da nosi sablju i oružje, komanduje i naređuje. Razvi mržnju prema "Turcima", zaboravivši svo njihovo dobro. Odjednom poželje da im se krvi napije i osveti "za sva zlodjela koja su", navodno, "počinjeli" u pjesmama koje mu njegovi ispjevaše. Za samo nekoliko dana, od onog jadnika napraviše zvijer u ljudskom obličju. Bili su sigurni da je spreman napraviti ono što su od njega tražili. Oni koji su bili zaduženi za njega, svoj su posao dobro odradili.

Sličnih situacija i sijela bilo je i u drugim kućama, samo što se za svaku kuću i njenu čeljad pričala druga priča. Ustvari, priča je bila ista samo je pristup ljudima bio drugačiji, zavisno od mentalnog sklopa. I gledaj čuda, ljudi olahko prihvatiše nove uloge. Većinom su to bili bezemljaši i siromasi plitke pameti, željni pljačke i navodnog junaštva. A janjadi za klanje bilo je đuture. Puna vraneška dolina.

Pripreme su tekle po planu. Lahko je od zvijeri napraviti zvijer, a janje je uvijek janje. Ono mirno jede i spava, ne znajući da mu je kraj pod nožem ili u raljama neke zvjerke. Za njega je važno danas da ima jesti i da se može sito izležavati, a sutra šta će biti ono o tom ne razmišlja. Tako je to s janjadima. A vuk cijeli svoj život misli kako da zakolje janje i na koji način da mu se krvi napije. To je stvarnost ovog zemaljskog

života, koja je pogubna po sve one koji su bez razuma i ne razmišljaju o svojoj sudbini.

Prvi je četvrtak mjeseca novembra 1924. godine. Hladna noć pritisla Šahoviće. Vjetar sa Stožera ledi srž u kostima rijetkih namjernika koji bez odlaganja moraju nekuda. Sjedeći u svojoj trošnoj kućici, osluškuje Salko jake udare vjetra što besprekidno fijuče ispod otruhle strehe njegovog skromnog doma. Igra se vjetar plamenom lambe u odaji. Čeljad spava, samo su domaćin i njegova hanuma budni. Najednom se domaćinu učini da čuje nekog kako se mota okolo kuće. Ženi prstom dade znak da se umiri i sav se pretvori u uho. Naleti vjetra i buka koju je pravio sprečavali su ga da jasno razlikuje zvukove. Ipak, Salko je stari asker, godine proveo u vojsci. Bio je siguran da se neko prikrada. Nikada nije volio izazivati i prvi tražiti belaja, ali kad je bio primoran prihvatao je boj i – pobjeđivao. Vrijeme je mira i već nekolike godine nema ratova. Inače bi on sada drugačije. Znao je da je ponižen onaj koji se ne brani na kućnom pragu. U jednom trenu mu kroz misli prođoše sve one godine što je proživio u Šahovićima poslije odlaska Turaka i ranjavanja u posljednjoj bici koju je tada imao. Od povlačenja Turaka sa ovih prostora, više nije bilo granica ni slobodne teritorije. Niti je postojala vojska koja bi branila Bošnjake. Sad je vojska srpska, a stanje Bošnjaka je bijedno. Nikome nije na um padalo da bi se moglo više bilo šta uraditi. Salkovi sunarodnici smatrali su da je vrijeme ratova i bojeva prošlost.

Srbi su u kraljevini dobili sve ono što su tražili. Nisu više imali protiv koga ratovati ni boj voditi. Bošnjaci su bili poslušni građani i redovno su izvršavali svoje poreske obaveze. Politika ih nije ama baš nikako interesovala. Zato se nisu ni nadali nekim ratovima niti čarkama sa svojim vjekovnim komšijama. Redovito su glasali za radikale predsjednika vlade i tako pokazivali lojalnost državi. Doduše, Salko je imao sasvim suprotno mišljenje od svojih sunarodnika, ali kao takav bio je crna ovca među svojima. Svi su ga se klonili, čak i njegova rođena braća. Samo sa Idrisom održavao je bratske i prijateljske odnose. Svima ostalim bio je teret i noćna mora. Svi su ga izbjegavali i zazirali od njega. Zbog takvih okolnosti, u kojim je morao živjeti, sve nade mogao je položiti samo u Boga. Jedino ga On nikada nije ostavljao samog. Zahvaljujući raznoraznim nedaćama koje su ga godinama pratile u svakodnevnom životu, Salko je zadobio Božiju milost. Tako su se ovozemaljske prolazne nedaće pretvorile u buduće vječno blagostanje. Prezren od ljudi na ovom svijetu – visoko uzdignut od Boga u budućem. Umjesto da preko njega traže Allahovo zadovoljstvo i milost, ljudi su na sebe navlačili prokletstvo. Mrzili su ga samo zbog toga što je doista svim svojim bićem, istinski bio čovjek.

Salko priđe do duvara i zgrabi pušku što je visila o klinu. Iako prebijene noge, kretaše se lahko i bešumno. Iznad ulaznih vrata dohvati sablju i zatnu je za pojas, pa prijeđe u mutvak i kroz tavanski otvor pope se pod krov. Vjetar je fijukao ispod šindre, stvarajući

tamo napolju veliku buku. U par vještih udaraca uz savezničku huku vjetra, čovjek napravi otvor na krovu. Zastade osluškujući, pa polahko proturi glavu. Leden vjetar ošinu ga po licu. Vidio je nejasne obrise zapadne strane avlije i skromne bašče. Spazi ljudsku siluetu kako se pripi uz vrata štale, koja je bila nekoliko metara udaljena od kuće. Osmotri trenutak-dva i pošto utvrdi da je neznanac sam, povuče se unutra i spusti, provukavši se ispod strehe, u avliju. Krećući se kao mladić, prikradao se nezvanom gostu. Pritajivši se uz ćošak štale, izvadi sablju i snažno steže rukom dršku. Čekao je da neznanac naiđe. Lomio se sam sa sobom da li da udari oštrimice ili pljoštimice. U tom razmišljanju začu korake i ugleda čovjekovu figuru. Zamahnu i pljosnom stranom sablje, zadade neznancu udarac po glavi. Čovjek se skljoka pred njegove noge. Pao je potrbuške na zemlju. Salko prevrnu omlitavjelo tijelo kako bi bolje pogledao provalnika. U jednom trenutku mjesec se pomoli iza oblaka te baci svoju blijedu svjetlost na neznanca, i Salko mu je mogao jasno osmotriti lice. Ugleda bradata čovjeka od nekih tridesetak godina starosti. Nije ga poznavao. Činilo mu se da ga nikad nije vidio. Pokupi kuburu i pušku dugačke cijevi, što je ležalo pored neznanca. Znao je da ga nije ubio i odluči sačekati da sam od sebe dođe svijesti.

Poslije dužeg vremena neznanac se poče micati. Prvo je pomjerio nogu, pa ruku, a onda bolno uzdahnu i prekri lice šakama. Skupi noge i osloni se dlanovima o zemlju te pokuša ustati. Ispravi gornji dio

tijela i nađe se u sjedećem položaju. Otpuhnu i pogleda lijevo-desno. "Šta bi ovo sa mnom?... Ka da me grom pogodi!..." progunđa sebi u bradu, pokušavajući da ustane.

"Sjedi, da nisi s mjesta mrdnuo! Ko si ti, odakle dolaziš? Šta tražiš u ovo doba na tuđem imanju?" strogim glasom upita Salko i položi sablju na rame neznanca, uz sami vrat.

"Ja, ja, jaaa..." zbunjeno izgovori čovjek i ponovo, sad od straha, propade u carstvo snova. Čuo je strune gusala i glasno pjevanje guslara. Sanjao kako Srbi "razgone Turke na buljuke" i sijeku glave turskih askera. Slušao je istu onu pjesmu koju je čuo samo prije sahat vremena. Govorila je o junačkoj pogibiji njegovog oca, kojeg je ubio Salko. Vruća rakija i pjesma guslara podigle su Rajka da krene u osvetu. Samo se izvuko sa sijela i zaputio u pravcu Salkove kuće – pošao osvetiti oca. Ali previdio je Salkovo viteštvo i sposobnost ratovanja kojoj se godinama učio. Previdio nesrećnik da je Salko i dalje vidra. Ostalo je pri njemu još snage i vještine. Salko zapravo nikada nije ni prestao biti ratnik. Uvijek je on s oprezom prilazio kući. Pa i kad boravi u njoj bio je oprezan, pažljivo osluškivao šumove. Istina, sve je radio smireno i na takav način da niko od porodice ne primijeti njegovu budnost i oprez. Trudio se da ukućane poštedi bilo kakvog nemira. Samo zahvaljujući takvoj praksi sada, evo, drži situaciju pod kontrolom. Da je Rajko (tako se zvao nesrećnik) uspio u svojoj namjeri Salko bi već bio bez glave.

Rajko se polahko vrati u svijet realnosti. Ledna sablja uz sami vrat dodatno ga povrati u stvarnost.

"Ko si ti? Kojim dobrom, junače? Šta te navede da po ovom kijametu upadaš u tuđ posjed?" blagim, skoro šapćućim glasom postavi Salko pitanje neznancu. Nije mogao ni pretpostaviti koga ima ispred sebe.

Rajko namah postade svjestan stanja u kojem se iznenada našao. Shvati da su junačke pjesme koje su ga navele da napravi ovo lažne, a da je stvarnost nešto drugo. Nešto mnogo surovije i ozbiljnije nego što je do ovog trenutka mislio. Sada kad mu je glava visila o koncu imao je ispred sebe samo dvije mogućnosti: istinu i laž. Ako pokuša s lažju a Salko to otkrije znao je da će izgubiti glavu, a saopšti li istinu možda mu se čovjek i smiluje. Slušao je on, od malih nogu, mnogobrojne priče o turskom merhametu. Odluči da kaže istinu. Samo tu je vidio šansu da mu Salko poštedi život. Natenhane ispriča šta ga je podstaklo da preduzme ovaj korak.

Mirno ga saslušavši, Salko mu objasni da on nije bez razloga ubio njegovog oca. Reče da se to dogodilo u danima velikih ratova i da je bio u pitanju krajnji način samoodbrane. Naznači da je i sam u tom boju ranjen. Na kraju s ponosom podvuče da nikada u svom životu nije ubio čovjeka na pravdi Boga, iz čista mira. Uvijek su za to postojali opravdani razlozi. Podsjeti uz to i da Gospodar svjetova u Svojoj Knjizi kaže: "Ko ubije čovjeka na pravdi Boga, isto je kao da je uništio cijelo čovječanstvo, dok onaj koji svojim sebetom spasi život jednom čovjeku ima nagradu kao da je spasio

sve ljude svijeta." Tako uvjeri jadnog Rajka da on nije imao namjeru ubiti, samo se želio odbraniti, te da je to s njegovim ocem bio nesretan slučaj i sudbina.

"Sada kad imam izbor da li da ti odsiječem glavu ili poklonim život, ja ti u ime Boga opraštam", reče i skloni sablju s Rajkova ramena. "Slobodan si, možeš ići. Razumijem tvoje razloge i osvetnički nagon. Nisi ti kriv, ti si nagovoren i primoran na ovo. To je djelo onih koji ne misle dobro ni vama ni nama. Nagovorili su te oni koji ne mare za tuđe nedaće. Jednako su hladni i bezobzirni vezano kako za naše, bošnjačke, tako i za vaše, srpske nevolje. Šta ima jedna majka od toga da se Srbija proširi sve do Stambola, ako je u ratu izgubila sina jedinca? Niko joj na ovome svijetu ne može nadomjestiti njeno dijete! A koliko njena tuga i bol sekira one koji su sve započeli? Da li i oni pate zbog toga što ona više nema sina? I na koji način joj oni, koji su sve zakuhali, mogu nadomjestiti njen gubitak?" Tako je Salko uzvratio Rajku.

Tada Rajko, dodna raznježen, najednom progovori: "Slušaj, Salko, drag si mi ka brat. Nećeš mi vjerovati, ali si me ovim zborom uistinu pridobio. A i postupak ovaj tvoj, kao i sve što u životu radiš, poklapa se sa ovim što govoriš. Želim ti kazati nešto vrlo važno. Tiče se tvog života. I života svih vas na ovim prostorima. Sprema vam se pokolj. Udešavaju situaciju u kojoj će vas sve poubijati. Ne znam tačno kada i kojim povodom, ali se ovih dana o tom vijeća kako na prelima tako i u crkvama. Moj ti je savjet, bježi. Poštedio si mi život pa želim da ti uzvratim dobrom.

Miči se nekud. Poklat će vas sve do jednoga. Samo se o tome ovih dana zbori po vraneškom, kolašinskom i beranskom srezu. Poslušaj me – skloni se odavde s familijom. Sve ti je ovo što sam ti kazao istina. Ne lažem, tako mi Bog pomoga."

"Odakle ti to sad odjednom?..." priupita Salko iznenađen. "Šta ti bi te mi toliko tog napriča?... Sve je mirno, ništa se neprirodno ne dešava. Ništa mi ne nagovještava baš tako nešto."

Rajko: "Ni ja ti ne znam puno. Govorim ti, samo, šta sve slušam ovijeh dana po mjestima kuda se krećem. Samo se o tom priča. A sve to uglavnom pronose glavaši, pretežno među sirotinjom. Nema na tim sijelima nikog od dobrostojećih i uglednih srpskih domaćina. Čak nam govore da njima o tome ništa ne kazujemo. Vele da se oni dobro drže s vama pa more biti da vam to prenesu. No i ja ti, evo, prenosim, jer si mi poštedio život. Na ovaj način želim da ti se odužim. Nemoj me više ništa pitati, samo me poslušaj i skloni se od zla!"

"Idi, Rajko, nek ti je prosto! Poslušat ću te. Hvala ti, čovječe. Vidi, do prije pola sahata bio si spreman glavu da mi uzmeš, a sad mi život spašavaš. Doista, sudbina se opasno igra s nama. Iskren odnos i lijepa riječ čak i od neprijatelja čini prijatelja. Kako se ljudi u tren zbliže i postanu dostovi. Isto tako, jedna riječ ih učini i trajno zavađenim. Zdravo da si, Rajko. Srećno! Idi zbogom, prijatelju!" stisnu Salko ruku Rajkovu i obrnu kući. A Rajko polahko odšeta iz Salkove avlije u mrak.

Tek pošto ostade sam, Salku počeše navirati sjećanja. Slike od najranijeg djetinjstva, vremena kad je bos trčao prelijepim šahovićkim poljima, iskrsnuše ispred njegovih očiju. Učini mu se da nanovo proživljava te radosne i srećne trenutke svog života. Prosto je imao osjećaj da sve to iznova nailazi, samo ovoga puta mnogo brže, znani događaji se smjenjuju nekako prebrzo. Jasno se sjećao detalja iz djetinjstva. Kao da ponovo osjeća majčine ruke kako ga maze i miluju, i ruke babove kako ga nježno i zaštitnički grle. Dobro je pamtio staru nenu, majku babovu, i sjedenja u njenom krilu, na šahovićkom prelijepom ćilimu. U takvom, stanju polusvijesti, uđe u kuću. Po prvi put u životu našao se u ovakvoj situaciji. Nije znao šta mu valja činiti. Bio je zamišljen i smušen.

"Ko to bi napolju, Salko?" prenu ga ženin glas, koji ga istovremeno vrati u stvarnost.

"Hrsuz, ženo, hrsuz!" odvrati Salko. Nikada do ovog trenutka nije slagao ženu. Doduše, nije dosad imalo ni potrebe za tako nešto. Njihov brak je bio harmoničan i pun ljubavi. Utrkivali su se ko će kome više dobra učiniti. Ali ovoga puta domaćin procijeni da bi najbolje bilo ženu i djecu poštedjeti istine. Kad se uvjeri da je smirio ženinu znatiželju, pa još kad žena odluči da ode u postelju te on osta sam sa sobom, nastaviše ga pohoditi sjećanja. Još kao sasvim mali dječačić slušao je priče i pjesme uz gusle, o padu Nikšića, Kolašina i drugih varoši, te prelasku pomenutih mjesta u tuđe ruke. Uglavnom se svaki prelazak odvijao na isti način, sa vrlo malim razlikama u događajima.

U svakom od tih slučajeva bi Srbi i Crnogorci napadali i osvajali jedan grad ili područje iako je u okolnim mjestima bilo i po nekoliko desetina hiljada turskih askera, koji su sve to mirno posmatrali. Tako da bi kasnije i oni došli na red, a tada ni njima nije imao ko pomoći, dok sami više nisu imali mogućnosti da se odbrane. Što je najtragičnije u svim tim pričama i kazivanjima, turska je još, demek, vladala ovim prostorima. Carevina je, iako na izdisaju, imala mogućnost pružanja otpora i mogla se suprotstaviti najezdama poluorganizovanih i slabo pripremljenih srpsko-crnogorskih "oslobodilaca", kako su sami sebe nazivali. I sam je učestvovao u nekim okršajima, kao turski asker, i dobro zna da je uglavnom nedostajalo solidarnosti i organizovanog otpora od strane carevine. Svaki paša i vezir vodio je svoju politiku i čuvao svoj pašaluk. Tako, dok bi jedan pašaluk padao, drugi paša bi ispijao kahve i rakiju sa Srbima i Crnogorcima. Sva ova sjećanja čovjek poveza sa Rajkovom pričom, koju je maločas čuo, i donese zaključak da ujutru, ako Bog da, sa Idrisom popriča o svemu i skupa odluče šta im valja činiti.

V

Stiže Boško u Šahoviće i uputi se pravo kuli Ridvan-begovoj.

Uslijedio je srdačan susret, uz zagrljaje i poljupce. Istinska dobrodošlica i radost, zbog dolaska bliskog prijatelja, vladala je u svakom kutku Ridvan-begove kule, kod svih članova familije. Bogata sofra, sa raznoraznim đakonijama i specijalitetima orijentalne kuhinje, ispunjavala je mirisima svaku odaju u kuli, iako je kuhinja bila posebno odvojena od ostalih prostorija. Užurbanost se osjećala kod svih članova begove porodice, kao i kod posluge koja se bješe razletjela na sve strane kako bi što bolje dočekala gosta. Boško se udobno smjesti na debelo šilte u ćošku sobe, opruži noge i laktom se nasloni na prizrenski kalufli jastuk, preko kojeg stajaše izvezen i isheklan bijeli prekrivač od šifona iz Damaska. Ljepota i bogatstvo zračilo je iz svakog kutka odaje. Vješti majstori koji su gradili

kulu svojski su se trudili da iza sebe ostave prava remek-djela. Vidi se to iako je kula građena i prije više od stotinu godina.

Dug put i jahanje Kulaka dobro je izmorilo Boška, tako da se odmah prihvatio hladnoga piva, kojeg je beg specijalno za ovu priliku nabavio u Sarajevu.

"Zdrav si, pobratime i dragi prijatelju!" željno diže gost flašu. "Da Bog da da mi poživiš stotinu godina i da se nas dvojica vazda srećemo u ovakvom dobru i raspoloženju! Pričaj mi šta ima novo u Šahovićima. Te šta se radi u Muslićima, Hasanbegovića mahali, Čokrlijama i ostalim mjestima vraneške doline. Živio!" Držeći pivo u ruci, Boško kucnu flašom o pivsku flašu koju beg držaše podignutu.

"Zdravo bio, pobratime, i dobro mi došao! Da Bog da da se u dobru još mnogo godina gledamo i obilazimo! 'Ne ostavi, Bože, bez prijatelja', davno su stari ljudi rekli. Živio, moj dobri Boško! Bujrum! Deder uzmi kao u svojoj kući, nemoj da te ja nutkam", uzvrati Ridvan-beg.

Dok se Boško i Ridvan-beg ubijahu jelom i pićem, Boškov je dolazak, iako bješe petak, pazarni dan, bio glavna priča u Šahovićima. Nije on ko mu drago, viđen je to čovjek.

"Uskoro će i izbori – došo da agituje za svoju stranku", govorili su jedni. A drugi bi nato: "Pa i nije samo radi tog posla on ovdje, dolazio je taj nama i bez izbora. Podosta prijatelja Boško ima u Vranešu." I Bog zna kakvih još naklapanja nije bilo.

Još u ranim jutarnjim sahatima toga, prvog petka mjeseca novembra 1924. godine, Idris polagahno krenu put džamije kako bi pozvao ezanom na jutarnju molitvu. Prohladno i vjetrovito jutro sa rijetkim kapima kiše što su u kosom letu stizale s planina, hladilo je njegovo blago lice. Čudan neki osjećaj u duši usporava mu korak. Neki hal i tuga obuzimaše njegovo biće. Zagledao je svaku stvar koju bi usput razaznao. Izgledalo je kao da uzima želju od okoline kroz koju se kretao. Slomljen i potišten kao da je preko njega prešla gomila bijesnih konja, gledao je u pendžere okolnih kuća ne bi li gdjegod uočio svjetlo lambe. Opazi u daljini titravu svjetlost na pendžerima kule Ridvan-begove. I tak-tuk po neki još pendžer u cijelom naselju govori mu da je, kao i obično, jako malo ljudi ustalo na sabahsku molitvu. "Je li moguće da toliko muslimana i petkom prespava jutro?" čudio se Idris idući na sabah.

"Aman ja Rabbi, šta je ovo jutros sa mnom? Šta me ovo spopalo i steglo u grudima, te jedva dišem? Ma, hoće srce da mi pukne od nekakve žalosti. Ne žalim sebe, nekako mi žao naroda. Ubi me njihova nesvjesnost. Je li moguće da ih je Dunjaluk toliko opio? Spavaju ljudi kao da hiljadu godina života imaju pred sobom. Ma, kao da nikad neće ovaj svijet napustiti. Sve se nekako podredilo rahatluku i dunjalučkom užitku. Ta ni sam, moj Gospodaru, ne umijem sebi objasniti šta je ovo jutros sa mnom. Petak, najodabraniji dan u hefti, dan koji jedva iščekujem, ovog jutra mi zadaje poteškoću. Šta li ovo može biti,

Gospodaru moj? Sačuvaj me od ružnih i tegobnih misli, o Zaštitniče vjerujućih. Olakšaj mi stanje, moj Pomagaču... I jutros Salko prije mene stigao u džamiju", šapćući molitvu Allahu, a ujedno i razgovarajući sa samim sobom, dođe do harema džamije, gdje zateče vrata širom otvorena.

"Selamun alejkum, Idrise! Sabah hajrolsun! Jesi li se naspavao?"

"Alejkumu selam, Salko! Elhamdulillah. Dobro će biti, ako Bog da. A ti, brate moj, kako si?"

"Mašallah, dobro, elhamdulillah", uzvrati Salko. "De da zapalimo prije sabaha, imamo vremena. Bujrum!"

Salko uz cigar ispriča Idrisu sinoćni događaj sa Rajkom. Idris ga pažljivo sluša, upijajući svaku riječ. Obostrano se složiše da žive u mučnom vaktu i zemanu i odoše da obave jutarnju molitvu. Dok je Idris učio ezan sa vitkog minareta, pristiže na sabah još nekoliko muškaraca i žena. Džamija živnu, a Idris, vidjevši priličan broj džematlija, namah povrati raspoloženje. Poslije molitve i jutarnjeg zikra, malko se popriča u haremu i svako od pridošlih okrenu svojoj kući, da se priprema za džumu. Idris i Salko ostadoše ponovo sami. Uputiše se u pravcu Idrisove kuće, na kahvu. Usput su gledali po okolnim padinama čobane kako sagone stada ovaca, brđane s konjima natovarenim robom i trgovce koji su žurili na pijacu. Pijačni dan je u Šahovićima uvijek bio poseban događaj. Od male djece pa do ostarjelih, svi su se radovali petku. Svako

je imao svoje razloge za to. Tako je i ovoga petka bilo sve isto kao i u minulim džumanskim danima. Niko nije mogao ni sanjati da je to posljednja džuma i pazarni dan u ovom kraju. Inače, već vijekovima je bilo uobičajeno, tradicionalno, da petkom sva vraneška dolina siđe u Šahoviće. Bila je to jedinstvena prilika da se na jednom mjestu insan namiri neophodnim stvarima, te sretne s prijateljima, rođacima... Pekari su od ranog jutra palili peći i pripremali roštilj i simite. I mehandžije su imali pune ruke posla. Bilo je nafake za svakog. Jedino hamami petkom nisu radili. Do ikindijskog vakta sve bi bilo na nogama, staro i mlado, muško i žensko, takav je adet bio. Tek tada bi narod polagahno počeo da se razilazi svojim kućama. Samo oni koji su došli iz daljine ostali bi na konaku, kako bi sutradan sa sabaha i oni krenuli u svoja udaljena mjesta. Ovi sa strane, uz robu donosili bi i razne habere, tako da su age i begovi rado sjedjeli s njima i muhabetili. To je bio i glavni način upoznavanja sa događajima iz ostalog svijeta. Progovorilo bi se i o politici, ali kratko i oprezno. Begovi nisu puno voljeli politiku i obično bi izbjegavali priču takvog sadržaja. Takvo njihovo ponašanje nailazilo je na čuđenje od strane albanskih trgovaca, koji su za razliku od ovih voljeli govoriti prvo na tu temu.

Ni džuma ni pijaca ovoga petka ne donese ništa novo što se do tada nije znalo u Šahovićima. Polagahno iskucaše i dekike ikindijskog vakta te narod uz istu onu hitnju s kojom je dolazio poče i odlaziti. Akšam je brzo slijedio u novembarskom danu, tako

da su oni koji morahu prije noći, nazad žurili. Pred sami mrak varoš poprimi ustaljen izgled. Trgovci i mehandžije tada zadovoljno trljaju ruke i broje pazar. Inače kahve i mehane petkom ostaju otvorene do kasno u noć. A konak i han rade sve do sabaha. Hanume, djevojke i djeca zadugo uvečer komentarišu razgledajući ono što su kupili ili na peškeš dobili. Djeca radoznalo zagledaju igračke sve dok ih san ne svlada. Jedino Ridvan-beg i Boško tog dana nisu izlazili iz kule. Do kasno u noć pobratimi su sjedjeli, pili i eglenisali u odaji.

Uranivši ujutro na sabah te prolazeći pored begove kuće, Idris primijeti svjetlo lambe i bi mu jasno što beg nije bio na džumi. "Dunjaluče, varljiv li si", prošapta gorko se nasmiješivši.

U haremu džamije nađe Salka zagledanog u prvo svjetlo praskozorja. Istovremeno očarani Njegovim stvaranjem, obojica izgovoriše: "Subhanallahi-velhamdulillahi-ve-la-ilahe-ilallahu-vallahu-ekber."

VI

Uhoda je budno motrio Ridvan-begovu kulu. Osmatrao kada će Boško krenuti natrag za Kolašin. Dvojica ubica su čekali haber spremni da djeluju. Istina, povodi za Boškovo ubistvo bili su različiti, samo je cilj bio zajednički. Ne propustiti priliku i ubiti Boška, a šta će uslijediti nakon toga nije bila njihova briga. Oni su imali čvrste garancije da neće odgovarati za ubistvo, i to je njima bilo sasvim dovoljno. Nesvjesno su postali oruđe u paklenim Gavrovim planovima. Za razliku od ubojica, Gavra je inicirala mržnja prema "Turcima", "srpska osveta" i pljačka.

Poslije doručka Boško se pozdravi sa Ridvan-begom i uzjaha Kulaka. Iznenada je odlučio da krene ranije. Određeni čas smrti namah mijenja unaprijed donesene planove. Onaj Koji planira i Koji nam je još prije prastvaranja odredio sudbine, odredio je i sebep. Allahov poslanik je, Bog blagoslovio njega i njegovo čisto i plemenito potomstvo, rekao: "Sve ono što

te zadesilo nisi mogao izbjeći, i sve ono što te mimoišlo nije te moglo zadesiti." Tajnu sudbine niko osim Njega ne može razumijeti. To je tajna nad tajnama. Nepoznanica za vijek vjekova.

Uhoda hitro uzjaha konja i uputi se u pravcu Cera. Krvnički je šibao jadnu životinju, jer morao je stići prije Boška. Za razliku od njega, Boško nije žurio. Onog momenta kad je krenuo iz kule Ridvan-begove pošao je ususret smrti. Nema sumnje da će stići tačno na vrijeme. Jer onog časa kad se čovjek rodi odapnuta je i strijela smrti. Isto onako kako smrt hita k nama tako i mi svakim danom hrlimo njoj. A strijela smrti ne zna promašiti. Ona je nepogrešiva i nema promašaja. Samo je u pitanju vrijeme odredbe, ali nama je to vrijeme nepoznato. U tome se i ogleda mudrost Stvoritelja. Povodi mogu biti različite prirode, ali konačnica je takva da smrt uvijek savlada čovjeka. Isti je odnos smrti i prema kompletnoj kreaciji. Sve postojeće u svemiru plovi datim prostorom do određenog roka, koji se ne mijenja – neće doći ranije ali nikada ne kasni.

Vuksan i Gavran su u društvu popa i par državnih činovnika čekali dojavu. Bili su doista spremni da ubiju. Gavro je u međuvremenu iz Beograda stigao u Mojkovac. Nije ni svraćao u svoje Berane. Sastavljao je posmrtni govor Bošku. Pažljivo je birao riječi kako bi pokrenuo sunarodnike na što žešće nanošenje zla drugačijima od sebe.

Gospodar nam je podario razum i slobodu odlučivanja, i mi smo ti koji biraju. Da nije tako, onda ne

bi bilo nikakvog smisla u tome da nam se sudi u Dan Pravde i Velikog Suda. Sva stvorenja, kako u duhovnim svjetovima tako i u dotičnom, te u nama nepoznatim materijalnim, imaju granice slobodne volje i djelovanja, samo je čovjek apsolutno slobodan. Može se još za života vinuti u najviše duhovne sfere i svjetove, a isto tako sebe dovesti u zonu ništavnosti. Stanje ništavnosti je najniži stupanj propasti čovjeka.

Iako je naprasno krenuo za Kolašin, Bošku se nije žurilo. Prošao je i pored svojih imanja, koja je dobio "završavajući domaćinima vasike za Tursku". Nije svraćao do čipčija, i iz daljine je mogao osmotriti da dobro održavaju zemlju. Jutro je bilo prohladno, ali on, dobro obučen, nije osjećao hladnoću. Naprotiv, nekoliko dobrih imanja u Šahovićima izmamiše osmijeh na licu jahača. Zahvaljujući bogatstvu i oficirskom činu, osjećao se materijalno sigurnim. A znajući da ga se ljudi plaše, osjećao se i bezbjednim. O smrti nikad nije mislio. Vjerovao je da se to događa drugima, a njemu će naići tek negdje u dubokoj starosti. Glavna preokupacija mu je bila kako i na sljedećim izborima pobijediti. Bio je siguran da će muslimani glasati za radikale, ali je imao problema sa crnogorskim glasačima i nije bio sigurn u njih. Iako je Kolašin bukvalno bio pod njegovom upravom, nije mu bilo dosta. Oholost učini čovjeka nezasitim.

"Malo strahom, a i kesu driješi, Boško, nema ti druge. Odriješi kesu i ne boj se, parama se sve može kupiti. Ove rede moraš se malko potrošiti, ali isplati se. Nije šala Beograd!" razmišljao je skoro naglas. I

dok je on tako seirio, ubice su spremno čekali.

Ugledavši ga u daljini, stisnuše puške. Bili su se smjestili u jednom kamenom usjeku, zaklonjeni za stijenje. Vuksan je bio na lijevoj, a Gavran na desnoj strani. Dogovorili su se da ne pucaju prije nego zapadne u klanac i u njemu prođe nedaleku šiljatu stijenu. Vuksan je insistirao da on prvi povuče obarač, a Gavranu bi bio zadatak da pripuca kad padne ili u slučaju da Vuksan, ne daj Bože, promaši. Na tome i ostadoše.

Krupan i širok, silan i ponosan, nailazi Boško ispršen u sedlu.

"Nećeš dugo, ja ti garantujem", zakle mu se ovamo u zasjedi Vuksan i uze ga na nišan. Ni kad je jahač prošao šiljatu stijenu nije odmah pucao. Čekao je da se još malko približi, iako je bio siguran da bi ga i na tom rastojanju pogodio. Ciljao je u glavu, u čelo. Nišanio među same oči.

Pucanj! Kulak se, iznenađen i preplašen, prope na zadnje noge a Boško se strovali s njega i tresnu leđima o tvrdo tlo. Dobro se začu teški udar tijela. Kulak otrča nekoliko metara, a onda zastade, naćuli uši osluškujući, i vrati se do svog gospodara. Spusti glavu i poče ga njušiti. Lizao je krv sa njegove glave.

Gavran ne ispali ni metka. Prepadnut, skoči iz zaklona te poče bježati, i na konja zaboravivši. Trčao je koliko ga noge nose, ne znajući ni kud bi ni šta bi.

Vuksan pažljivo osmotri tijelo. Nije se micalo. A i ponašanje Kulaka dalo mu je potvrdu da je Boško

mrtav. Sačekao je još neko vrijeme, pa uzjaha konja i krenu na zborno mjesto. Sustiže Gavrana, koji je izbezumljeno mrmljao sebi u bradu: "Ubi Vuksan Boška, sunca mi!..."

"Gavrane, nije Vuksan – ubi ga Jusuf Mehonjić. Viđe li njega i 'Useina, bog te s dušom rastavio?! Nije Vuksan, no Jusuf, zapamti! Nemoj da laješ okolo svašta, ne pominji Vuksana. Jusuf, razumi! Ubi ga Jusuf, Gavrane! Ako nećeš i ti kuršum u čelo."

Čuvši ovo, Gavran smjesta zaleleka koliko ga grlo nosi: "Kuku mene, ubi Jusuf Boška Boškovića! Ubiše Turci Boška, leleee! Jusuf i ‹Usein, kukuu!"

Predosjećao je Vuksan da nema Gavran muškosti za ovako ozbiljnu akciju, ali nije se htio miješati nalogodavcima u posao. Njemu je i odgovaralo ovo da on sam ubije Boška. Sad je poravnao račune i na miru može provesti ostatak života. Poslije toliko godina, konačno se osjetio čovjekom. Gotovo je sa dosadašnjim mizernim i ponižavajućim životom. Vratio je samopoštovanje dokazavši sebi da ima obraz i da je čovjek.

Sve je bilo spremno da se vijest o Boškovoj pogibiji munjevitom brzinom proširi po kraljevini. I ovoga puta su špijuni i dezinformatori odradili posao. Za ubistvo su optuženi Jusuf Mehonjić i Husein Bošković. I narod se uskomeša. A organizatori su zadovoljno trljali ruke. Pokrenuo se točak nedaća. Mržnja i želja za ubijanjem i dozvoljenim pljačkanjem tuđih dobara mnoge će na drugoj strani koštati

glave ili natjerati da selameta potraže daleko od rodne kuće i zavičaja. Sa ubistvom Boškovim su najgori ljudi isplivali na površinu i oni su odlučivali o tuđim životima i sudbinama. Ovakve i slične situacije vazda pokažu koliko zvjerki, željnih tuđe krvi, svakodnevno živi među nama a da ih nismo ranije mogli prepoznati. Vrijeme anarhije upravo je period kad svi pokažu pravo lice i karakterne osobine.

Šahovićki muslimani su tek sutradan čuli za Boškovu pogibiju. Sasvim slučajno. Ridvan-begu dojavi Boškov brat preko jednog momčeta. Vijest o Boškovoj pogibiji poput smrtonosne strijele pogodi bega. Istinski je žalio prijatelja. Razmišljao je ko bi mogao biti ubica. Momče mu nije znalo reći da se za ubistvo optužuju glasoviti sandžački junaci. Ni brat poginulog na prvu dojavu o smrti nije znao ko su ubice. Namjerno mu nisu rekli, kako ne bi imao vremena demantovati. Samo su mu javili za pogibiju i ništa više od toga. Rade, Boškov brat, imao je iskren i pošten odnos prema muslimanima Šahovića. Posebno je cijenio i volio Ridvan-bega. Jer valjao mu je beg mnogo puta u životu. Na begova vrata mogao je zakucati u po noći i zatražiti pomoć ili uslugu, siguran da neće biti odbijen.

Nađoše se Ridvan-beg i Rade te skupa krenu k mjestu Boškove pogibije. Jahali su šuteći. Samo bi Rade s vremena na vrijeme tiho zalelekao za bratom. Uz put naiđoše na jedno čobanče. Dečkić od nekih desetak godina tjeraše nekoliko koza k šumarku ponad puta. Nakon što učtivo pozdravi jahače, ne znajući da

je jedan od njih brat ubijenog uzbuđeno zavika: "Jeste li čuli, ljudi, da Jusuf ubi Boška na Ceru? Usmrtila turska komita Boška iz puške, maločas slušam đe otac moj priča komšiji Slobu."

Rade i Ridvan-beg se začuđeno pogledaše. Obojica su znali da komita zimu provodi u Albaniji, a na ovim se prostorima već par mjeseci niko nije pojavljivao, zbog čestih potjera od žandara.

"Beže, ne miriše mi ovo na dobro. Bojim se da nije u pitanju slučaj, već da se nakon ovog pogano nešto sprema. Šta, ne znam ti reći, ali ne sluti na dobro, prijatelju."

Rade nije imao pojma šta se sve izdešavalo posljednjih nekoliko sedmica. Isto onako kako su njegovi sunarodnici svoje paklene planove krili od muslimana, krili su i od njega. Sve važne stvari se događaju iza scene. Obični smrtnici saznaju samo onoliko koliko žele organizatori. Ostalo je za masu tajna.

Kad Ridvan-beg i Rade izbiše na mjesto pogibije, okupljeni ljudi su iznenađeno gledali u bega. Čuli su se poluglasni komentari u vezi s ubistvom, puni ljutnje i ozlojeđenosti. Optuživan je kompletan muslimanski narod. I s čuđenjem su pogledivali u Rada, pitajući se kako može biti u društvu "Turčina". Od njih nekoliko desetina okupljenih oko mrtvog Boška, svi do jednog su imali različite priče o događaju. Bilo ih je i koji su tvrdili da su se zadesili na mjestu nesreće te svojim očima vidjeli Jusufa.

Radu sve postade jasno kao dan. "Dobro me slušajte, ljudi! Boška nije ubila komita. Ona je već

uveliko na zimovanju u Albaniji. Zašto gledate tako u Ridvan-bega? Boškov zadnji konak je bio u begovoj kuli. Ovo je neka ujdurma. Ne znam kakva, ali ne vodi dobru. A ja garantujem da Boško nije imao krvnika među muslimanima. Ne dozvoljavam da se na takav način govori o mojim i Boškovim prijateljima. Je li jasno, ljudi?!"

Priđe mrtvom bratu, skide gunj s njegove glave i počne glasno lelekati. Kleknu na koljena i stade ljubiti bratovo lice. Rukavom pokušava obrisati mu sasušenu krv s čela i obraza. Sklopi mu oči i uz dosta muke mu skrsti ruke na prsima. Ustade, vrati gunj mrtvom bratu preko lica pa dade znak begu da mu priđe te mu nešto šapnu na uho. Beg se nakon nekoliko minuta neopaženo udalji s mjesta nesreće i uputi se u pravcu Šahovića. Bio je zabrinut i grozničavo je razmišljao pitajući se zbog čega bi neko ubio Boška i čemu sve ovo vodi. Kako se primicao kuli poče uočavati nekoliko konja u avliji i zaključi da ljudi čekaju habere. Šta da im kaže kad ni sam ne zna ništa više od onoga što su i njemu rekli?...

Vuksan poslije ubistva obrnu ovamo gdje se od njega čekao haber. Sa nestrpljenjem su iščekivali njegov dolazak. Istina, čuli su pucanj, ali su očekivali još koji. Dvojica su pošla, a samo jedna je pukla. Ko li je od njih dvojice zatajio i kako li se sve završilo?...

Čuvši galop, istrčaše preda nj. Tišina. Niko nije progovarao. Pogledi su govorili da se očekuje izvještaj.

Dojahavši do njih, Vuksan bez pozdrava i ne silazeći s konja reče: "Ubi komita Boška."

Okupljeni zbunjeno pogledaše u njega, očekujući da sjaše i uđe u kuću kako bi im ispričao šta se desilo, ali on osta u sedlu. "Eto vam Gavrana za svjedoka", reče. "On je sve vidio. Ubiše nam Boška lično Jusuf i 'Usein. Ja sad odoh svojoj kući, a to vam kazah samo da znate." Pred odlazak zapovjedničkim glasom dodade: "Ja nisam ni mrdnuo iz svoje kolibe. Po običaju sam pio i tugovao. Zato pazite šta ćete zboriti." Okrenu konja i uputi se u pravcu Mojkovca. A prisutni se pogledaše i uđoše u kuću, nestrpljivo iščekujući Gavrana. Željeli su od njega čuti pojedinosti o ubistvu.

Međutim, Gavran je izbezumljeno hodio unaokolo i lelekao. Baš se bio izgubio kad je čuo pucanj i vidio Boška mrtva. Iako su ga pripremali za takav čin, očito se nije dobro snašao u dobijenoj ulozi. Sad je tumarao lijevo-desno i lelekao vičući koliko ga grlo nosi: "Ubiše turske komite Boška. Ubiše ga Jusuf i 'Usein, leleeee..."

Čuvši mu glas, pop se obrati žandaru: "Idi viđi šta je s njim. I dovedi ga."

Ridvan-beg sjaha u avliji, gdje ga sačeka nekoliko ljudi. Kula je bila puna znatiželjnih. Izgledalo je da se cijelo Šahoviće tu iskupilo. Nestrpljivo su iščekivali šta će im reći. Ušavši u kulu i smjestivši se, Beg natenhane ispriča sve što je znao, s posebnim akcentom

na optužbe vezane za sandžačku komitu. Popriča i o reakciji od strane Boškovog brata Rada, povodom slučaja.

Ljudstvo je bilo zabrinuto, ali niko nije ni u snu mogao pretpostaviti dokle će sve ovo dovesti. Ljudi su odlučili da ostanu mirni i da se iskupi grupa uglednika koji bi pošli na sahranu. Strah ipak dovede do toga da se rođaci počnu okupljati u kućama uvaženijih plemenika. Odjednom se obnoviše i učvrstiše bratske i rodbinske veze. Progovoriše i oni koji godinama nisu zborili. Jer strah je vladao Šahovićima. Dok stanovništvo okolnih muslimanskih sela, zbog udaljenosti, ništa nije znalo o slučaju. Živjelo se uobičajenim životom. Obavljali svakodnevni poslovi ustaljenim redom.

A Gavro s načelnikom mojkovačke žandarmerije ispija ljutu i čeka vijesti sa Cera. Iako neugledna i zapuštena, jedina kafanica u Mojkovcu bijaše prepuna ljudi. Istina, nije tu bilo četiri-pet stolova, ali za onaj vakat dovoljno. Gust duhanski dim i miris rakije štipao je oči. Furunica je bila naložena i čulo se pucketanje vatre. Odjednom, vrata se s treskom otvoriše i u kafanicu upade brkat i plećat čovjek, koji viknu iz sveg glasa: "Ljudi, ubiše Turci Boška! Ubi ga turska komita. Jeste, sunca mi i svetog Vasilija. Mučki, iz zasjede. Pravo među oči. Onakvog junaka. Leleee, Boško, nama dovijeka!..."

Sad i Gavro zakuka koliko ga grlo nosi. "Kukuuu,

Boško, kućo iskopana! Leleeee!... Šta to zboriš, Radovane? Muči! Nije istina!..."

"Istina, Gavro, svega mi. Nema s Turcima života, Gavro. Ubiše nam najboljega između nas. Neće oni svakog, znaju oni izabrati. Turci su to, moj Gavro. Pogan turska!"

Siguran da sandžačka komita već mjesecima nije u Vranešu, Gavro je dobio krila. Znao je da neće biti osvete i da su muslimani Šahovića – iako bez ikakve zaštite – nekoliko dana prije ovog događaja, svi kod kojih se šta našlo, razoružani, da nema ko metka ispaliti. Ustade sa stolice i viknu koliko može: "Junaci, Boško je kraljev oficir! Ovo je državna stvar! Nije Boško bilo ko, već glasovit čovjek, visoka ličnost. Junak nad junacima. Vlast će organizovati sa'ranu u mojkovačkim Podima. Sa'ranit ćemo Boška uz sve državne počasti. Poručimo Turcima da ne dolaze na pogreb. Kako ćemo ubicama dozvoliti da prisustvuju sa'rani?"

Ljudstvo je lahko pokrenuti na belaj. Za nanijeti zlo drugome, uvijek bude dobrovoljaca. Teško je ljude okupiti oko dobra, a na zlo ih je lahko nagovoriti.

Idriz i Salko vijest o pogibiji čuše idući na akšam u džamiju. Rozga im ispriča koliko je znao. On je posebno volio ovu dvojicu ljudi. Nikad ga nisu upahnuli. I uvijek su imali vremena za njega, blagonakloni i spremni da mu izađu ususret u svakom momentu. Nerijetko su znali prepoznati njegove potrebe i reagovali bi prije nego im se on i obrati, što je Rozga

odlično primjećivao i često je zijaretio njihove kuće.

"Bože, prema dobru", izgovori Salko. "Ne miriše mi ovo lijepo, moj Idrize. Činjenica da naše junake optužuju za ubistvo iako svi znaju da se njih dvojica ne nalaze u Sandžaku, govori da nam nešto gadno spremaju. Šta, mogu samo nagađati, ali mislim da se razumijemo."

"Vallahi, bojim se da si u pravu. Moramo budno pratiti situaciju i biti spremni ma šta da se dogodi. A ništa se ne događa bez Njegove odredbe i bit će onako kako mora biti. 'Ljudi snuju, Allah određuje.' Mi u svakom slučaju trebamo uraditi ono što možemo. Prije svega, u svakakvoj situaciji moramo ostati ljudi i sačuvati u sebi vjeru. Ne dao Bog da čovjek u naletu nedaće ostane bez dina. Strah je golema rabota, i tu se ogleda ljudskost i stepen vjerovanja. Rozga veli da nam se narod u većim grupama okuplja po kućama, a to nije dobro. Treba poručiti ljudima da svi ostanu kod svojih kuća, a da nađemo nekoga ko bi nam slao habere šta se dešava na terenu oko Boškove sahrane. Mi znamo šta nam je činiti, ali nijesam siguran da će nas ostali poslušati. Nije da nema straha kod ljudstva, ali niko i ne pomišlja da bi moglo doći do nekih radikalnijih poteza vlasti. Kraljevina nije ni u kakvom ratu, a nema nagovještaja ni da bi u Evropi moglo doći do nekih sukoba. Hair, ako Bog da, a mi smo se davno dogovorili šta nam je činiti u svakoj situaciji, moj Salko. Dever dunja."

"Hajdemo i mi do Ridvan-bega, da vidimo šta ostali ljudi misle", predloži Salko.

Okupljeni se obradovaše njihovom dolasku. Ridvan-beg im ispriča potanko ono što je znao i izrazi svoju zabrinutost. Bijahu tu i dvojica hodža iz Sultan-Muratove i Ali-pašine džamije.

No osim velike doze zabrinutosti i neizvjesnosti, ništa se drugo nije moglo vidjeti. Ljudi su bili potpuno dezorijentisani. Bilo je raznih prijedloga, ali ništa konkretno od čega bi se moglo hajrovati. Naime, niko nije mogao pretpostaviti ni kako će se stvari odvijati. Očekivala se represalija u najgorem obliku, prebijanje i mučenje ljudi, zatvor, ali progon i ubistva nikako. Kraljevina nije bila ni u kakvom ratu i to je ulivalo ljudima određenu dozu sigurnosti. Niko nije mogao ni zamisliti da ustvari broje posljednje dane u Šahovićima. Ko je mogao i pretpostaviti da za par dana od ovoliko ljudi i žena iskupljenih u begovoj kuli, više od dvije trećine njih neće biti među živima.

Vjetrovi nedaća katkad puhnu nenadno i ne mogu se predvidjeti, jer zahvate neke krajeve a neke zaobiđu. Za razliku od vjetrova nedaća, oni koji donose smiraj i prestanak stradanja mogu se naslutiti. To je sastavni dio ljudskih sudbina. Takva je Njegova odredba. Kad bi se čovjek ponašao onako kako mu On nalaže i kad ne bi bio neposlušan, kompletna kreacija bi bila u službi čovjeka i činila bi mu sedždu. Čak i divlje životinje bi se pokoravale takvom insanu i bile u njegovoj službi. Ali Dunjaluk opija i obara ljude na leđa. Mnoge je to prevarilo pa i mnoge narode uništilo. Radi trenutačnih zadovoljstava ljudi gube vječnost. A za razliku od ljudi, prokletnik nikad ne

spava. Upozoreni smo na njegovo zavođenje i zamke koje nam priprema, ali mi mislimo da se to ne odnosi na nas i da smo mi nešto bolji od onih koji su bili i nestali. Mislimo da je čas smrti daleko i ponašamo se kao da po nas nikada neće doći. Kasno je djelovati kada dođe Čas odredbe. Događaji koji se dešavaju na zemlji, četrdeset dana prije nego se dogode počnu se dešavati u svijetu melekuta. Postoje ljudi koji putnika na onaj svijet prepoznaju mnogo prije nego dođe vrijeme da ide, ali ne pričaju o tome. Ima onih koji znaju istinu, ali se takvi slabo slušaju. Ljudi se okupljaju oko lažnih vođa i varalica, a istinske vođe izbjegavaju. Ogromna većina ljudi je poput trave, povijaju se onko kako vjetar puše. Malo je stamenih. Ljudi ne vole da čuju istinu. Godi im laskanje. A bogatstvo opija i ubija dušu.

Dok su muslimani Šahovića posljednji dan provodili u strahu i iščekivanju budućih događaja, mašinerija zla je radila punom parom. Svi su odrađivali ono za šta su bili zaduženi. Jedni su se razletjeli da šire dezinformacije i huškaju ljudstvo na ubijanje "Turaka", drugi su pozivali na sahranu i podsjećali da se ponese oružje. Onda bi se opet vraćali oni prvi i naglašavali da su turske magaze i hambari puni, jer se više od dvanaest godina nisu pljačkali, i da se ima šta uzeti. Psihoza anarhije polahko je osvajala ljude, a želja za pljačkom tuđega i ubijanjem bespomoćnih je rasla i dovodila ljude u stanje gore od zvjerskog.

Šta reći o "ljudima" koji su spremni činiti zla nedužnima? Kakvo li je licemjerje u onome koji ode na

tuđe ognjište da ubija, siluje, pljačka i pali muslimansku nejač i imovinu a onda dođe kod svoje žene i djece i ponaša se "normalno"? Kad bi žena i djeca znali o kom se zapravo radi, istog trena bi pobjegli od njega. Od stida i straha, nikad ga ne bi poželjeli vidjeti. Ali ovo je svijet obmane. Ljudi imaju maske i navlače ih prema situacijama.

VII

Rade nije bio u organizacionom odboru za sahranu. Uz blagoslov crkve, Gavro je donosio odluke. Sve što je on predlagao ovi su aminovali. Čak je i pored Boškovog odra u Podima, Gavro s nekoliko popova stajao prvi, pa tek onda Rade i Boškova udovica. Poginulog su obukli u oficirsku uniformu i sanduk je bio otvoren. Od ranih jutarnjih časova narod se počeo okupljati. Svi muškarci su bili pod oružjem. Plemenici su dolazili u grupama. Zastali bi nekoliko metara ispred sanduka, a onda bi se izdvojio lelekač, udario nogom o zemlju i koliko ga grlo nosi počeo lelekati, nabrajajući pokojnikove vrline i junaštva. A nekoliko žena je neprekidno naricalo, smjenjujući jedna drugu. Rakija se sipala u neograničenim količinama i ljudi su neosjetno ulazili u sfere prokletnika. Kako se bližio čas Boškovog pokopa, popovi su preuzimali stvar u svoje ruke. Pjevanjem pogrebnih pjesama dodatno su usijavali atmosferu i raspaljivali mržnju.

Rade je bio zatečen ovakvim razvojem situacije. Nije mogao ni pomisliti da će ubitstvo njegovog brata iskoristiti da pokrenu narod na zlo drugima. Sada je očima gledao i ušima slušao šta se sprema muslimanima Šahovića, ali nije mogao ništa učiniti. Naprotiv, da je kojim slučajem na bilo koji način pokušao poremetiti njihove namjere, glavom bi platio takav pokušaj.

Kada su organizatori sahrane procijenili da je atmosfera mase kulminirala, jedan od popova najavi da će jedino Gavro održati govor pokojniku. Gavro, obučen u uniformu i sa sabljom o boku i kuburom za pojasom, te puškom u desnoj ruci, držeći je za cijev oslonjen o nju kao o štap, nakašlja se nekoliko puta pa, pogledavši lijevo i desno zadovoljan odzivom ljudstva, pošutje minut-dva i započe govor. Prvo je hvalio Boška ističući njegove zasluge, govorio o njegovom junaštvu i junačkom porijeklu, izmišljajući nadnaravne stvari, i kad procijeni da je došao čas za glavnu poruku zastade. Podiže pušku u zrak i opali, tri puta. Isto uradi i s kuburom. Zaturi pušku preko ramena, kuburu vrati za pas i uze sablju u desnu ruku, podiže je iznad glave i mahnu njome lijevo-desno, potom zadrža ruku u visini glave tako da se sablja mogla jasno vidjeti od strane svih prisutnih, pa kliknu: "Što plačete, ljudi, za Boškom ka žene?! Ne oplakuje se Boško suzama, već svijetlim oružjem! Dajem vam dvajes' četiri sata da radite s Turcima Ša'ovića šta vam je drago. Ko ubije bega imanje je njegovo. Ko šta opljačka njegovo je. Ubijajte i silujte do mile volje! Na vama je koga ćete sa životom rastaviti a kog u životu ostaviti."

Okupljena masa je klicala i slavila Gavra. Zavladala je histerična atmosfera.

Čuvši ove Gavrove riječi, Rade odluči da napusti skup. Niko nije ni primijetio njegovo odsustvo. Čovjek priđe konju, uzjaha i ošinu u pravcu Šahovića. Žurio je kuli Ridvan-begovoj, da bi mu dojavio šta se sprema, da bježi kud zna i umije. Šibao je konja i jezdio galopom. Imao je samo jednu misao u glavi. Što prije stići do bega i reći mu da bježi. Pokušavao je da spasi što se spasiti može.

Momče koje su iz Šahovića poslali da poizdalje prati šta se dešava u Podima, nije moglo čuti Gavrov govor – bilo je suviše daleko – ali je moglo vidjeti jahača koji se udaljio sa sahrane i uputio se u pravcu Šahovića. Uzjaha mladić konja i pohita da javi okupljenima šta je vidio. Imao je prednost od nekih pola sahata jahanja. I tako dva jahača, svaki svojim poslom, žurahu u prvcu Šahovića.

Momče pred akšam stiže u begovu avliju. Kula je bila prepuna ljudi, žena i djece. Željno su iščekivali momčića.

"Šta ima novo?" smjesta upita Ridvan-beg. "Jesi li mogao išta vidjeti?"

"Veliki narod se okupio. Mnogo ljudi i žena. Pucalo se uvis, nekoliko pucnjeva je odjeknulo. Neko je napustio sahranu i uputio se ovamo, u pravcu Šahovića. Šta su zborili nisam mogao čuti. Plašim se..."

Uključiše se u razgovor i ostali. Ista pitanja i isti odgovori. Svako je želio i pokušavao saznati nešto više od onoga što su već čuli, ali uzalud. Momče nije moglo ništa više kazati.

Amir-beg se zadnji uključi u razgovor. "Čini mi se da će biti belaja, i to onog najgore vrste, pogubnog po nas. Bojim se riješili su sve da nas pobiju. Moramo bježati u pravcu Bijelog Polja ili Taslidže, mada strahujem da se ni tamošnjem svijetu ne piše dobro. Valja obavijestiti što više ljudstva, da se bježi. Daj Bože da nisam u pravu, ali mrka kapa."

U tome Rade zadihan upade u odaju. Nije imao kad zazivati domaćina i tražiti dozvolu. "Ridvan-beže, bježi kud ti glava zna! Bježite i svi ostali! Sve će vas poklati i sve vam popaliti! Sve je ovo isplanirano od strane vlasti i slučaj sa Boškom koriste kao povod da se osvete "Turcima". Bježite odmah! Udarit će na vas rano, u zoru. Da znaju da sam vas obavijestio i mene bi ubili. Bježite, ljudi, ja vam ništa ne mogu pomoći! Odoh da obavijestim kuma Rizaha da i on bježi. Zbogom, dobri ljudi i prijatelji! Zbogom, pa se ako Bog da nekad i vidimo!..." Ispade napolje i nesta u mraku.

Ovamo zavlada kuknjava i plač žena.

Iznenada se začu slabašan starački glas: "Ja ne idem nikud. Što bih bježao? Osim dobra, nikome ništa nijesam učinio. Bog zna koliko sam konja potkovao, sjekira oklepao, motika, krampova i ostale gvožđije načinio svima. Nisam gledao kako se ko zove nit

ima li platiti. Nosi pa kad ti Bog da. Kud ću sad u ovim godinama? Od nemila do nedraga!... Ovo nam je treće bježanje. Bježʼ iz Niʼšića, bježʼ iz Kolašina, pa opet bježi, dokle tako?" Bio je to kovač Halid, dobroćudni starac od nekih osamdesetak godina.

Narod se podijeli – neki hoće, neki neće. Niko i ne pominje odbranu, niti pružanje bilo kakvog otpora. Jedni su za to da bježe, a drugi da mirno čekaju u svojim kućama pa šta ih snađe. Ne vjeruju ljudi da se tako nešto može dogoditi u miru, kad nisu nikome ni sud vode natrunili. Zašto bi bježali?...

Čudan je čovjek. Teško se miri sa realnošću. Do zadnjeg misli da neće baš njega zla kob zadesiti. On sam nije takav i ne vjeruje da ima onih koji su spremni na pravdi Boga mu učiniti zulum. A nije lahko ni pokrenuti se sa svoga vjekovnog ognjišta, bez igdje ičega. Nije lahko ostaviti sve što si godinama mukotrpnim radom sticao i otići u neizvjesnost. Potucati se kojekuda. Kako opet započeti život nanovo? Od nule!... Kuda, gdje, kako?... Draže mu je i poginuti na kućnom pragu nego se iznova lomatati po svijetu, srljati u neizvjesnost. Jednostavno, ljudi se umore od života i nemaju snage više ni za šta. Svejedno im je živjeli ili mreli. Apatija obuzme i ne vidi se izlaz. Teški su momenti kad moraš namah, u jednom trenu donijeti životnu odluku. Malo je tu mudrih i razumnih. Djeluje se po instinktu, zavisno od tog šta ko osjeća u takvim momentima. Strah pomuti razum i ljudi postanu izbezumljeni. Jer pitanje je i šta su dobili oni koji su otišli da bi sačuvali glave a šta su izgubili

oni koji su ostali da u svojim kućama čekaju šta će ih snaći. U konačnici, i oni koji su izbjegli i ovi što su ostali moraju umrijeti. Doduše, ima razlike i u smrti i smrtnom času. Nisu isti onaj koji umire svjestan Boga i onaj nemarni. Koliko ima duša na zemlji toliko ima i različitih smrti. Iako nam se čini da jedna te ista smrt pohodi ljude, nije baš tako. Način i oblik meleka smrti zavisi na prvom mjestu od duhovnog stanja umirućeg, zatim od njegovih karakternih osobina i na kraju od njegovih djela. Naravno da je jako važno i na koji način čovjek seli sa ovoga svijeta. Nije isto na prirodan način umrijeti u postelji ili nestati sa ovoga svijeta naprasnom smrću. Isto tako, različite smrti pohode nevino ubijenog i onoga koji ubija. A kao što se razlikujemo na ovom, razlikovat ćemo se i na onom svijetu. Samo što razlike sa ovog ne važe i na onom. Tamo se cijene istinske vrijednosti. Tamo nema korumpiranih sudija i lažnih svjedoka, niti dodvoravanja vladarima koji dijele ljudima pozicije i privilegije. Iako je sirotinja na ovom svijetu prezrena i u mnogim očima bijedna, njen smrtni čas je podnošljiviji. Nema se za koječime tugovati i lakše se rastati sa Dunjalukom. A za razliku od ovih, oni koji imaju materijalna bogatstva, pozicije i privilegije, umiru mučno. Naravno, ovo se ne odnosi na one čestite i svjesne Boga. Dakle, sve zavisi od individue i njenog svjetonazora i djelovanja.

VIII

Salko je u isti mah pozvao na odbranu. Savjetovao ljudima da se organiziraju.

"O ljudi, od svih solucija najbolja je odbrana. Najgora stvar je bježanje. Svako od nas ima kosu i vile, sjekiru i kosijer, ćuskiju i maljicu... – branimo se. Drugačije je kad se pruži otpor. Ništa gore od bespomoćnosti, ali bespomoćan si tek onda kada te svežu. Sve dok je čovjek slobodan i ima bilo kakvo oruđe u rukama drugačije je. Mnogi će poginuti ali ćemo sačuvati nejač. Ima kojeko i po neku ukrivenu puščicu i kuburu, te sablju. Istina malo ko, i to je više trofejno oružje, ali za nevolju dosta. Organizirajmo se. Zaista je drugačije kad zulumćar naiđe na otpor. Slabije se ide u napad kad se zna da ima ko dočekati. Pola će ih ustuknuti onog trena kad im koja glava padne. Strah je svačiji. Znajmo to i suprotstavimo se. Pogano je kad naiđu razularene pijandure i svaštočine te dograbe

čovjeka. Na svašta je to spremno! Takvima ništa nije sveto. Vidjeli smo da ni Rade nije siguran, a Boškov je brat. Rulja je jaka kad nema otpora. Ma, bolje nam je i svi da izginemo braneći se nego jednoga od nas da uhvate i svežu te da se na njemu iživljavaju. Drugačija je smrt kad se braniš nego kada dozvoliš da rade s tobom šta hoće. Znate šta je govorio Allahov poslanik, Bog blagoslovio njega i njegovo čisto i plemenito potomstvo. 'Nije od muslimana onaj koji dozvoli sebi da padne u ropstvo bez teških rana!' Čemu strah? Umrijeti se ionako mora. Zato, vratimo se Gospodaru na najveličanstveniji način. Branimo one koje nam je On povjerio na čuvanje. Evo nudim se da stanem ispred vas. Imam iskustva i ja ću udariti prvi. A vi samo slijedite moj primjer. Znam da je teško te da vam ovo izgleda i ludo, ali sve vam je ovako kako vam govorim. Nikada ne može biti ponižen onaj koji se odluči da stupi u borbu ako je napadnut. Imperativ naš je: nikako ne pozivaj na sukob i prvi ne započinji kavgu, ali ako si prisiljen i nemaš drugog izlaza, slobodno prihvati borbu. Protivnik će sigurno biti bačen na zemlju. Takva je Božija odredba. Zašto me gledate tako izbezumljeno? Strah vam je pomutio razum i ponašate se kao neke starice. Bojite se smrti. A više nego pola će vas i ako se dadnete u bjekstvo izginuti. Ubijat će vas na najbrutalniji način. Rulja je to, željna krvi i pljačke. Mislite li da bi se usudili napasti da je ovdje naša komita? Tvrdu vam vjeru dajem da ne bi. Ali dobro znaju da je ona daleko i da onog momenta kad nas ovdje ne bude njoj više nema povratka u

Sandžak. Dočekaj katila koji ti udara na obraz i čast. I ne biraj sredstva! Branimo se. Mi to možemo, budite sigurni. Nema svadbe bez mesa, o ljudi!"

Dok je govorio nekoliko njih napusti kulu i otrča kućama kako bi pokrenuli familije da bježe. Nisu imali kad zovnuti najbližeg. Važno je bilo da oni znaju da moraju bježati, a šta će biti sa onima koji ostaju nije ih se ticalo. Kad se stigne na sigurno odredište reći će: "Hvala Bogu, mi se spasismo, nama se Allah smilova. A oni?... Tako im zapisano. Nisu mogli od smrti pobjeći, jer sve je još davno određeno."

Živi sa živima, mrtvi s mrtvima. Tako je bilo i bit će tako dok je vremena, ali mrtvi su pouka živima. I oni su do jučer bili tu a sad kao da nikada nisu ni postojali. Tako će sutra i s nama biti. Onima koji ostanu iza nas činit će se da je vrijeme u kom smo mi bitisali nešto imaginarno. I njih će prokletnik zavaravati, isto onako kako je i nas zavaravao, da se smrt događa drugima. Taj nas uljuljkava dunjalučkim ljepotama pa smrt kao da do nas nikada i neće doći. Govori nam: ako će vas nekad i zadesiti, bit će vam još bolje nego što vam je sada. Jer ko je živio dobro na ovom svijetu, živjet će dobro i na onom. Ko je imao imat će. Laže nas, a mi nasjedamo na njegove laži. Zar nije Poslanik govorio: "Slast svijeta ovoga je gorčina svijeta onoga, i obrnuto."

Potaknuti Gavrovim govorom, pijani i sigurni da neće odgovarati i da će sutra, kad se sve završi, biti

bogati i slavljeni kao junaci, pedesetak njih odlučiše da ne čekaju zoru nego da, podijeljeni u više grupa, odmah udare na muslimane okolnih sela. Željni krvi i pljačke a naoružani do zuba, uputiše se na nekoliko različitih strana, u pravcu muslimanskih kuća na osami. Poput hijena u potrazi za plijenom, krenuše u pljačku, silovanje i klanje.

Tek što bijaše ugasio lambu kako bi krenuo na počinak, domaćinu Halilu se učini da ču zavijanje vukova. Osluhnu primaknuvši se pendžeru. Samo nekoliko minuta prije obišao je stoku i sve mu je izgledalo mirno i uobičajeno. Začudi se odakle sad vukovi, još im nije vrijeme. Nema snjegova, imaju hrane i u divljini.

Čeljad su spavala. Supruga i troje djece. Dva sina, od osam i deset godina, i curica od četrnaest.

"Može li ovo biti, da su doista vukovi?..." pitao se domaćin. S vremena na vrijeme bi uistinu začuo zavijanje i činilo mu se da se primiču sve bliže i bliže kući.

Halil izađe napolje, obiđe štalu i tor sa ovcama pa zahalaka kako bi preplašio vukove. Ali na njegovo halakanje uslijedi odgovor u vidu još snažnijeg halaka sa više strana. Nije mogao naslutiti kakva opasnost vreba, ali urlanje je bivalo sve bliže i bliže kući. Da su vukovi otjerao bi ih, pomisli. Razmišljao je šta da radi. Odluči da probudi ženu i djecu i uđe u kuću. Iako je situacija bila dramatična, polahko kako ih ne bi prepao izbudi čeljad te im reče da se obuku i napuste

kuću. Djeca počeše plakati, ali ih on umiri. Požurivao ih je da što prije izađu i krenu u pravcu obližnje šume.

"Ja ću ostati i sakriti se u šupi da vidim šta je ovo", kaza ženi, "a ti procijeni situaciju i ako vidiš da ne sluti na dobro – pravac kod Salka u Šahoviće. Ustvari, ništa i ne čekaj nego idi odmah tamo, a meni Allah šta rekne. Ne brini, bit će dobro ako Bog da. Allahimanet!"

"Nemoj nas u ovo doba puštati same", uzvrati žena molećivo. "Tako ti Boga, idi i ti s nama. Kako ću ja sama s ovom sitninom?..."

"Nema ti druge, ženo, već kreni. Ovoga puta nemamo drugog izbora. Idemo! Ja ću vas ispratiti do šume, pa ću se vratiti."

"Ne boj se", reče joj kad se dohvatiše šume. "Uz Božiju pomoć i Njemu na amanet. Hairli vam put", i obrnu u pravcu kuće.

Halilovica je znala da mora slušati muževu naredbu. Bez pogovora pokrenu djecu i uputi se s njima u pravcu Šahovića. A Halil se zahvaljujući mraku primicao šupi. Molio je Boga samo da se dokopa sjekire. Jedini cilj mu je bio vođa grupe koja je došla da ga opljačka i ubije. Žena samo što zađe sa djecom u šumu, mogla je jasno razaznati govor ljudi koji su se primicali kući.

"'Alil je moj a ti se, Pero, pozabavi 'Alilovicom. Al' prvo đecu umiri, da ne vrište. Znaš kako se đeca najbolje umire. Ovo 'Alilovo imanje je moje. Ovce, krave i sve ostalo. A onda ćemo na Fer'atovu kulu – to je tamo tvoje, Petre."

Halil po glasu poznade Sava i tiho reče: "Nećeš, Savo, ako mi Bog pomogne. Ovo će ti biti zadnji polazak u poharu."

Savo je bio komšija iz obliznjeg zaseoka Babajića. Prije desetak-dvanaest godina, nakon propasti Osmanskog carstva, došao je na imanje Sadikovića. Oni odoše za Tursku a Savo iz krša u ovu ljepotu. I cijelo vrijeme samo je dobro od Bošnjaka imao. Pomagali su ga sa svake strane. Halil mu je posebno valjao. Nikad ga nije vratio s praga kad bi kao komšija došao da nešto zatraži.

"Valj'o sam ti života, Savo, a ti na mene i na moju nejač. Nek odem i ja, ali nećeš ni ti sergije pljačkom sticati, velikim ti se Bogom kunem. Ništa osim dobra nijesi od mene vidio, a hoćeš djecu da mi kolješ i ženu siluješ... E nećeš, vala, ti to gledati. Moj si, pogani ljudska", zaricao se Halil u mislima dok se prikradao šupi.

Za to vrijeme banda ubica i pljačkaša je stigla do ulaznih vrata kuće i nogom provališe unutra. "Đe ste, Turci, evo junaka!" sirovim i promuklim glasom vikao je Savo. "Ustajte, majku vam tursku!... Kolji Turke, sve redom. Kolji! Ništa živo ne ostavljaj. Ti, Pero, drž' 'Alilovicu a ja ću onu čoru. Da se malo nasladimo, junače. Niđe nema p.... ka u bule."

Halil se dokopao šupe i sjekire. Onda polahko priđe kući i sakri se ispod strehe. Unutra se čula lomljava i psovka.

"Nema Turčina, oca mu j.... Viđi ovo, mora da nam je utek'o. Presrest će ga neko od našijeh, nadam

se. Zaždi oganj! Kuću imam, treba mi samo imanje. U oganj sve pretvorite. Pu, pogani turske... Odo' do štale da izvedem stoku pa i nju priždite", reče Savo i okrenu iz kuće.

Halil diže sjekiru i istog momenta kad se Savo pomoli, svom silinom udari po glavi. Nije imao kad ni jeknuti.

Oni koji su ostali u kući ništa ne čuše. Nastavljajući s lomljavom, zapališe vatru.

Halil sa sjekirom u ruci zadovoljno obrnu za familijom. Žurio je da što prije sustigne svoje najdraže, spreman da ih čuva i štiti do posljednje kapi krvi.

"Nikome ti više nećeš zulum činiti, Savo. Koja tebe nevolja nagna da kreneš na prvog komšiju? Kako te ne bi stid da udariš na moj vatan? Sve i da su drugi pošli, ti si ih morao vratiti a ne da im budeš kolovođa. Žao mi je Stamenije i djece ti, ali i oni se kutarisaše pogani. Neće te puno žaliti, nadam se. I njima si silu jada zadao. Koliko je samo puta žena ti, bježeći od tvog konopca i držalice, sa djecom konačila u mojoj kući. Nadam se da će joj biti jasno šta je posrijedi kad čuje vijest o tvojoj pogibiji. Siguran sam da se neće ljutiti na mene. Ovo je čin očajnika, Stamenija. Nisam mogao džabe ostaviti ono što su mi i čukundjedovi gradili. Morao sam ovo učiniti – na svom pragu – i radi predaka. Razumi me, Stamenija, i objasni djeci", šaptao je sebi u bradu dok je hitao za svojima.

Uskoro ih sustiže i skupa produžiše ka Salku.

IX

Suljo samo što bijaše na čenđele digao ovcu da je odere, nagrnu grupa na njegovo stanište. Zatekoše ga u momentu dok mu je žena posipala iz ibrika mlaku vodu kako bi oprao ruke.

“Lezi, Suljo, ako ti je život mio. Lezi i ne mrdaj. Lezi ili pucam. A ti, ‘anuma, ulazi u kuću.”

Suljo se okrenu i ugleda Joksima u društvu desetak do zuba naoružanih ljudi.

“Jesi li poludio, Joksime?... Pa samo prije noć skupa smo do sabaha sjedili, jeli i pili, baš u mojoj kući. Ubit će te so i hljeb koji si pojeo ovdje, Joksime. Bojiš li se Boga?”

“Lezi, oca ti turskoga j...., lezi!”

U međuvremenu se iza Suljovih leđa privuče jedan od napadača i strahovitim udarcem kundakom obori ga na zemlju.

“Zasjeci tetive, Rašo, kako Ture ne bi pobjeglo

kad se osvijesti. A ti, 'anuma, daj one rakije i iznesi nešto da se izije. Mi dalje od ove kuće ne idemo. Po'itaj!" naredi Joksim.

Rašo kleknu na koljeno i nožem, povrh samih peta, dobro zasiječe obje Suljove noge. Krv linu ali se glas ne ču – žrtva je i dalje bila u nesvijesti.

Suljo vremenom dođe svijesti i bolno jeknu. Pokuša ustati... i pade na koljena. Iznova pokuša, ali bez uspjeha. Glasan smijeh pratio je njegove pokušaje.

"'Ajde, Suljo, da pijemo vina. De ustani, bre, šta ti je? Ka da te grom gađa. Ustani!" Smijeh i ruganje postalo je zaglušujuće za nesrećnikove uši i nesnosno po mozak. Ali ovi su uživali u njegovoj muci i nemoći.

U kući su Joksim i pajdaši već silovali domaćinovu suprugu i kćeri. Majku i dvije kćerke – u istoj sobi. Dok glava kuće bespomoćno leži u avliji.

Suljo nije znao šta se u kući dešava. Pokušavao je ustati, ali uzalud. Nije se pitao s nogama. Kad ugleda Joksima da izlazi iz kuće zakopčavajući se, četvoronoške je krenuo k njemu.

"Evo bježim sve nogama u guzicu, Suljo. Sila si ti, bre. Koga ti ufatiš gotov je. Ha-ha-haaa!" stade se kesiti Joksim u lice Sulju.

"Tek ćeš vidjeti šta sam ti spremio. Nije lako umrijeti. Polako, imamo vremena. 'Oću prvo da te ponizim. Silova sam ti ženu. Eno ti je u kući crveni fenjer. Nema p.... bez bule. Godinama sam ovo čeka'."

Čuvši ove riječi, Suljo se uz natčovječanski napor

pouspravi, zakorači desnom nogom i svom silinom tresnu o tlo. Krv linu iz usta i nosa.

Ležao je licem okrenut prema zemlji, i ne pokušavajući više da ustane. Iznad njega cerekao se Joksim koliko ga grlo nosi, pa ga udari nogom u glvu. Podbivši ga zatim nogom ispod rebara, okrenu ga na leđa. "Rašo, dosta si j..., dođi sad na posa'!" dreknu Joksim.

Rašo poslije nekoliko trenutaka, vežući čakšire, izađe iz kuće.

"Skini ovcu sa čengela i objesi Sulja za noge. Oderi ga umjesto ovce. Kasap si, pokaži zanat na Turčinu. Ako ga odereš a cijelo vrijeme ostane živ, svo imanje i 'ajvan Suljov je tvoj. Na posa, sokole!" zapovijedi Joksim.

Suljo nije mogao vjerovati da ovo čuje. Nije valjda da će ga živog drati?... Pa on je bio nakastio da odere ovcu za posjek, a sad umjesto nje odrat će njega, i to živa!... Namah izgubi svijest.

Rašo uze nož sa zemlje koji je ispao Sulju iz ruku, i uputi se prema nesretniku smijući se. "Sad ću ti ja pokazati kako se dere 'ajvan naživo, Suljo. Majstor sam ja. Lako je odrati zaklanu ovcu, ali nije Turčina. Dodaj mi te čengele, Joksime", čučnu i krvnički, vještim pokretima noža probode listove nogu te proturi kuke, pa se okrenu prema Joksimu i zavika: "Zovi ostale, da dignemo Turčina kako bih ga moga' odrat'."

Katili spodbiše žrtvu i objesiše o granu drveta.

Rašo se zadovoljan izmače kako bi dobro

osmotrio Sulja. Cerekao se, dok su mu iz usta kapale bale. Krvavim očima gledao je jadnika obješenog za noge, glavom okrenutog k zemlji. Glava je bila nekoliko centimetara iznad tla.

Priđe jedan od pajdaša i udari nogom u obješeno ljudsko tijelo, tako snažno da se ono zaljulja i tek tog momenta, po prvi put otkako su žrtvu počeli mučiti, začu se bolni jecaj. Rašo uze limenu kantu u kojoj je bilo vode dopola i pljusnu Sulja u lice. "Probudi se, Turčine, nećeš spavati dok se ja ovako patim", grohotom se smijući, obrati se katil jadniku.

Voda povrati nesrećnika. Suljo dođe k svijesti. Otvori oči kako bi osmotrio šta se to dešava s njim. Ništa mu ne bi jasno, vidio je sve izvrnuto. Nije bio svjestan stanja u kom se nalazi. Osjećao je strahovite bolove u nogama, zujanje u ušima i pritisak u očima, a žile na sljepoočnicama su pulsirale. Očekivao je da će se svakog trenutka raspasti. Pokuša da se uhvati rukama za glavu i tek tada shvati da je vezan i obješen o istu onu granu o koju je bio objesio zaklanu ovcu. Baš u tom momentu kasapin uhvati za njegovo desno stopalo te ga odsječe i baci pa onda istu radnju ponovi i sa lijevom nogom. Strahovita bol izazva nekontrolisani jecaj i Suljo namah izgubi svijest.

"Šta to radiš?!" viknu Joksim. "Reka› sam ti da ga odereš, a ne da ga čejrečiš."

"Đe si vidio da se papci mogu odrat'? Papci se bacaju, Joksime", odgovori kasapin smijući se grohotom. "Tek sada počinje dranje. Reka' si da ne žurim, da mi dalje ne idemo. Neka i ostali nešto zakače. Nama je

vođe dobro. Evo, bogu fala, svega u izobilju. Mesa, rakije i Turkinja. Rodilo, Joksime; rodilo, mašala. Naspi i meni jednu mučenicu pa da nazdravimo i malo da odmorim – i ja imam dušu. Ne 'itamo nikud", i uputi se hastalu te sjede prekoputa Joksima, diže čašu i nazdravi. Uživali su gledajući obješenog Sulja, pijući rakiju i jedući njegovu hranu.

Za to vrijeme su domaćinova žena i dvije njegove kćeri preživljavale pakao. Prije nego su pristupili silovanju Suljove žene i kćeri, katilski su ih izudarali i nasmrt isprepadali. Nemoćne sirotice su se pokušavale braniti dok su imale snage. Zlotvori su noževima zasijecali njihova tijela i udarali ih nogama, pesnicama, kundacima... dok nisu slomili njihov otpor. Jadnice nisu imale predstavu, niti su mogle sanjati šta se napolju događa Sulju. Tek kada su se silovatelji zadovoljili i kad su izišli van, Suljovica se usudi da proviri kroz pendžer. Ono što je vidjela smjesta je baci u stanje ludila. Vrisnula je iz sveg glasa i pojurila iz kuće. Također završtavši, za njom jurnuše i kćeri. Vriska i jecaji svih triju nesretnica prolamali su se okolinom. Iako su ih spolja pokušavali suzbiti, umiriti i natjerati da šute, sve je bilo uzalud. One su bile izgubile razum i više se nisu mogle ušutkati. Udarali su ih ali džaba, one i ne čuju njihove udarce. Onako razderane, polugole, bose i krvave, kidisavale su samo da izađu napolje.

"Koljite sve tri, šta čekate!" naredi Joksim. "Još nismo pos'o završili... Kolji bule, majku im tursku j....!"

Ustadoše njih trojica iza hastala, uhvatiše

nesretnice za kose i u sobi ih poklaše. Jezicima oliza-še noževe. “Ima l’ išta slađe od turske krvi, vojvodo, kućo junačka?!” upita jedan od trojice Joksima.

“Nisam odavno proba’ pa sam zaboravio. No ima vremena, tek je svadba počela”, odgovori Joksim. “No viđite što nam je s našim Suljom. Je li živ ili je i on umro, od stra’a? Ako je krepa’ posr’o nam se u merak. Ako bude crka’, ‘ajmo dalje, da tražimo drugoga...”

“Nije krepa’, još je živ. Majstor sam ja, ne sumnjaj. Reka’ si – polako. Ako ‘oćeš, mogu ja i brže.”

“De po’itaj pa da idemo na drugo mjesto. Ođe se više nema šta radit’. Da zapalimo vatru kako bismo se malo ugrijali, te zaigramo oko Turčinove kuće pa idemo. Pomrzasmo se.”

Kasapin priđe i uhvati za desnu nogu obješena čovjeka, zareza kožu poviše članaka pa zavlačeći vrh noža ispod kože, drugom rukom s vremena na vrije-me stane zadirati dublje. Kad odra dovoljno da je mo-gao uhvatiti rukama za kožu, snažno povuče. Ukaza se bjelina kosti potkoljenice. Istovjetnu radnju ponovi i sa drugom nogom. Mišići na listovima su se nekon-trolisano grčili, a krv je bojila kost u crveno.

Rašo se okrenu prema Joksimu i zavika: “Tako se to radi.” Pa spusti glas: “Morat ću mu, kad oderem butine, k.... i muda odsjeći – ne mogu mrljavit’ ruke oko toga – a onda idemo dalje. Ne brini, neće umri-jeti. Krv mu se, skoro sva, svalila u glavu. Ako se ne uguši od krvi, od dranja crknut neće. Evo ga isti ka brav.” Potom će ozbiljno: “Čudi me da se živ ne čuje.

Ne dernja se niti zapomaga. Očekiva sam da će se ka krmak kriviti. Čudo jedno! Da sam ti priča ne bi me vjerova." I nastavi "posao".

Na Suljovu "sreću", strahovit udarac u glavu doveo je do krvarenja u mozgu te je čovjek zbog neprirodnog položaja i ogromnog dotoka krvi u mozak, gubio centar po centar. Iako je povremeno dolazio svijesti, doista nije osjećao nikakvu bol. Njegova svijest bila je zaokupljena postojećom zbiljom. Lelujao je između života i smrti. Posmatrao je sve, ali kao odozgor, poput ptice. Vidio je mržnju, ogromnu mržnju. Iznenada, poluodran i do krajnjih granica izmrcvaren, čovjek muklim glasom progovori, što su mu bile i posljednje riječi. "Joksime, haram ti bio moj nimet. Ogubalo te."

"Muči, pogani turska", u isti glas povikaše Joksim i Rašo. "Nama je 'alal sve što Turcima učinimo. Koljući Turke idemo u raj. Ovo je najlakši put do raja. Ne bi valjalo da smo te metkom ubili."

Bijesan zbog posljednjih mučenikovih riječi, Rašo priđe obješenom i katilski ga nožem udari u trbuh, povlačeći nož u pravcu grudi. Crijeva pokuljaše van i trbuh se prosu po zemlji. Srce je kucalo u grudima. Katil lijevom šakom dograbi srce i nožem pokida krvne žile te baci srce psu. "Evo ti tursko srce, još je živo. Jedi!"

Pas odskoči ustranu i ljutito zalaja na Raša. Srce, koje je i dalje radilo, nije ni pogledao.

"Eto ti de", zavika Joksim. "Kakva ste pogan, ni pašče neće vaše meso."

Istog trena kad mu je Rašo iščupao srce, Suljo je već bio u zagrljaju majke Fatime. Privila ga je na grudi kao bebu, blago mu šapćući: "Sine moj, gotovo je. Sve sam vidjela. Majka donosi na Dunjaluku i dočekuje na Ahiretu. Znam, čudiš se ovim ljepotama. Treba ti nekoliko dana dok se privikneš. Tako je i s nama bilo. Ovdje je sve drugačije nego na Dunjaluku. Na zemlji se radujemo rađanju, a za mrtvima plačemo. Smrt na Dunjaluku je berzahsko rađanje, sine. Dušo majkina, nema više smrti i umiranja. Kako sam željno iščekivala tvoj dolazak! Sada smo svi na okupu. Hošgeldum u džennetske vrtove i vječnost." I gle čuda, Suljo je sada posmatrao sve što se dešava u njegovim Šahovićima, a ni zaglušujuća huka vatre i strahoviti krici nevinih stradalnika nisu mu ometali njegovo blaženstvo. U plamenovima razbuktale vatre vidio je svoje zločinitelje.

"Krepa Turčin, gotov je. Bio je živ svo vrijeme, dok mu srce ne iščupak. Jesam li majstor, Joksime, a?..."

"Unesi govna u kuću i sve zaždijte. Da popijemo još po jednu, da zaigramo okolo vatre, pa da idemo dalje. Dugo je do mraka, tek je podne", reče Joksim i nazdravi. Plameni jezici su se dizali u pravcu neba, dok je čopor zvijeri u ljudskom obliku pjevajući igrao kolo. Otvorenih usta i iskolačenih očiju, sa zadovoljstvom su udisali smrad zapaljenih insanskih tijela.

X

Kako u svakodnevnom životu, tako i u vremenima kolektivnog stradanja naroda nastaju podjele. I dok su jedni u bošče i zavežljaje stavljali po nešto hrane i prnja užurbano se spremajući da krenu u neizvjesnost, drugi su riješili da ostanu. Jedino je Salko predložio pružanje otpora, ali ga niko ne posluša. Plemenik jednog od najvećih bratstava prvi krenu u muhadžerluk. Sve su ostavili, čak su i sinije postavili i na njima ono što je bilo gotove hrane, da se dušmani počaste kad uđu u kuće. Prije nego ih zapale.

Pojedini od ovih koji su ostali odlučiše da odu u neku od tri džamije, računajući da su u bogomoljama sigurni, a većina ih je šutjela u kućama, jer nikome nisu nikakvo zlo učinili pa su računali da nemaju razloga mrdati. Ni jedni ni drugi nisu znali s kim imaju posla i kakvi su neljudi krenuli na njih.

Smajo je imao ogroman posjed u Stranama i

razmišljao je šta da radi, ići ili ostati. Lomio se. Nije lahko ostaviti ono što si decenijama mukotrpno kućio. Da čovjek bar zna kuda da ide, bilo bi lakše. Ovako, niti zna kud će ni kod koga bi. Neizvjesnost ubija ljude. Nije lahko pod stare dane bježati sa čeljadima. A i kud će sa sitninom?... I tako, dok se lomio šta bi i kud bi neko zakuca na pendžer. Poviri, i ugleda prvog komšiju Vida. Bili su braća po mlijeku. Vidova mati je umrla na porođaju pa je Smajova majka dvije godine dojila i Vida. Lice Smajovo ozari osmijeh kad ga spazi. Ne otvarajući pendžer, viknu koliko ga grlo nosi: "Bujrum, brate! Dobro mi došao, iako je, čini mi se, naišlo zlo vrijeme i nevakat."

Ne čekajući da mu Smajo otvori vrata, Vid se sam pope na gornji boj i uđe u veliku odaju. "Primjećujem neko spremanje."

Smajo ga dočeka riječima: "Krenuo narod da bježi, pa rekoh da idem i ja. Bog zna šta će sve biti."

"Nećeš ti, Smajo, tako mi Bog pomogao, nikuda ići. Ostaješ ovdje, ja ti dajem tvrdu vjeru da ti ni dlaka sa glave neće faliti. Kako tebi, tako ni tvojoj čeljadi. Jako je moje bratstvo, ne postoji taj ko smije na mene udariti. Ostaješ, nema ti mrdanja."

"Ne bih da te izlažem neugodnostima, moj Vide. Lakše je i za mene i za tebe da idem. Nikada ne bih sebi oprostio da te neko zlo zbog mene zadesi."

"Nećeš nikud, Smajo, tako mi Boga, ni mrdnut. Kad se sve smiri i prođe, tad odlučuj gdje ćeš i šta ćeš, ali sada nećeš."

Smajo je ostao u Šahovićima sve do sredine Drugog svjetskog rata, kad je zbog pripadnosti partizanskom pokretu morao odseliti za Brodarevo. I na tom putu je praćen od strane časnog Vida. Tek kad je bilo sasvim sigurno da mu više ne prijeti opasnost od četnika, rastali su se.

I danas, poslije toliko godina, njihovi potomci održavaju prijateljstvo i zijarete jedni druge po Dunjaluku. Na drugoj strani, potomci zločinitelja obilaze crkve i džamije tražeći spas ne bi li skinuli prokletstvo sa familija. U svakom narodu ima ljudi i neljudi. Tu su ratovi i anarhija da nas na to podsjete, kako bi buduća pokoljenja izvukla pouku iz naših previda i grešaka. No malo je onih koji u zlim vremenima ostanu ljudi i koji imaju otvoreno i čisto srce da prime pouku. Putevima dobra uvijek je koračala manjina.

Uzalud je Salko pokušavao organizovati ljude na pružanje bilo kakvog otpora. Iako su gledali kako neki zaseoci već gore, nisu vjerovali da će se i njima isto desiti. Na njihovu pamet, nisu imali razloga da pružaju nekakav otpor, niti da bježe. Nikada nikome nisu nikakvo zlo učinili, pa čemu otpor i bježanje, pitali su.

Kad su vidjeli da njihov prijedlog nije naišao na odobravanje, Idriz i Salko najaviše odlazak i pozvaše sve one koji su za puta da im se pridruže. Niko se ne odazva, ali baš kad su se spremali da krenu stiže

Halil s familijom. I tako tri porodice, sa nešto nabrzinu spremljene hrane u bošči, krenuše u pravcu Taslidže. Halil ispriča prijateljima šta mu se desilo i Salko predloži da žene i djeca idu obroncima, a oni šumom, držeći na oku zbjeg. Pade dogovor da, ukoliko neko presretne njihove familije, neizostavno priskoče upomoć i pokušaju zaštititi nejač.

"Braćo, ukoliko krene po zlu, nema predaje. Branimo se dok svi ne izginemo. Ne dozvolimo da nas vežu i da nam na naše oči seire nad familijama. Poginuti braneći porodicu je čast. Poniženi su oni koji u ovakvom metežu očekuju milost od razjarene rulje. Ja imam pušku, a i vas dvojica sjekire. To je što je. Molimo Boga da nam ne zatreba i da sve prođe bez belaja", ovim riječima se, prije nego pođoše, Salko obrati prijateljima.

Iako je Rade savjetovao Ridvan-begu da bježi, on se dvoumio. Nije mu bilo svejedno u trenu sve ostaviti i krenuti samo sa zavežljajem u ruci. Pa vjerovao je i da vlasti neće dozvoliti da se tek tako, bez ikakvog razloga, ubijaju i pljačkaju ljudi. Hanka je savjetovala da sve ostave i krenu u pravcu Bijelog Polja. Kemo je podržavao baba, jer i on je želio ostati. Ramiz je bio uz majku. Starija i mlađa kćerka su bile saglasne sa Hankinim prijedlogom, dok je srednja podržavala baba i brata te je i ona željela ostati. Nije se lahko pokrenuti iz rahatluka i sve ostaviti. Veza sa Dunjalukom je nevjerovatna. Čovjek se veže za prolazne blagodati i užitke, pri tome zanemarujući konačnicu. Ovaj

svijet je pun obmana. Sve se okreće oko trenutačnih užitaka. Zato se i nije lahko odvojiti od rahatluka.

"Dobro, Hanko", obrati se Ridvan-beg hanumi, "ti idi a ja, Kemo i ova srednja ćemo ostati. Ramiz i te dvije kćeri nek idu s tobom, a nama šta Bog dadne. Nikome nisam nikakvo zlo učinio i što bih išao? Poznaju me ljudi i znaju kakav sam. Nema koga nismo ugostili i da nekom nismo upomoć priskočili. Svi znaju da sam sa Boškom bio bolji nego sa rođenim bratom. Ako se prođe bez belaja vi se, kad se sve ovo smiri, vratite, a ukoliko se bude moralo i mi ćemo krenuti za vama. Hvala Bogu, imaš kod koga u Bijelom Polju otići. Idi pravo kod Zita, njega sam posebno, mimo ostale zadužio. Tu sigurno imaš bujruma."

"Ridvan-beže", odgovori Hanka, "ja nijesam za rastavljanje. Za to da bilo ko ostaje, pogotovo ti. Bojim se da ovo neće na dobro izići. Ali tvoja je uvijek bila zadnja. Mi ako mislimo ići, moramo smjesta krenuti." Iako je predosjećala da više nikad neće vidjeti Šahoviće, nije se ni okrenula da pogleda kulu. Srce joj se cijepalo što se rastaje od svog bega i evlada.

Amir-aga je u neko doba riješio da ide. Uz put svrati do Mahale i Ridvan-bega. Začudio se kad ču da je Hanka otišla, a beg ostao. Iako su rubna područja već gorjela i porodice na najbrutalniji način ubijane, ni aga ni beg, kao ni ostali stanovnici Šahovića, nisu vjerovali da će se i njima isto desiti. Oni koji su uspjeli pobjeći ispod zločinačkih kama i od kuršuma još

nisu bili stigli do Šahovića. Niko nije mogao ni pretpostaviti da je pogrom nad Bošnjacima Šahovića i okoline planiran u crnogorskim brdima i odobren u Beogradu. Da je sve do perfekcije organizirano i da su ljudi sistematski pripremani za vršenje strašnih zločina nad nemoćnim i golorukim muslimanskim stanovništvom. Nad komšijama i prijateljima, kumovima... I dok su se Amir-aga i Ridvan-beg ubjeđivali da li da ostanu ili skupa krenu u muhadžirluk, "osvetnici" su se primicali Šahovićima. Već su se mogli čuti i sporadični pucnji. Obruč smrti se stezao oko kasabe. Smrt je zamijenila život. Bezbrižnost i rahatluk – masovno stradanje. Nastupile su pljačke, klanja, silovanja i najbrutalnija mučenja. Zloduh je pušten iz boce i više se nije mogao zaustaviti. Onog momenta kad se prospu prve kapi nevine ljudske krvi i zločinci okrvave ruke, histerija ubijanja za tren zahvati masu. Mržnja prema drukčijem dovodi do ludila. Tada počinje takmičenje ko će više ljudi poubijati i ko će više zla i čemera drugom nanijeti. Jer – ovo su za njih Turci, a njima je sve dozvoljeno Turcima činiti.

Doduše, i u zločinačkoj rulji obrete se po neki razuman čovjek. Pokrenule ga dezinformacije i ratni bubnjevi. Ali kad vidi kakve monstruozne stvari čine oni s kojima je krenuo u navodnu odbranu krsta časnog i svete vjere, bude prekasno. Često, upravo zahvaljujući takvima i njihovim humanim postupcima, sačuva se poneka ljudska duša, kako bi mogla svjedočiti o strahotama koje je preživjela i vidjela. Da se ne zaboravi. Jer danak zaboravu je – ponavljanje zločina.

Salko sa družinom pažljivo prati zbjeg. Iako bez odmora idu više od tri sahata, ne posustaju. Čak i djeca hodaju. I razmišlja čovjek da bi bilo dobro da ih malo odmori. Ali kad se sibijan uputi u prvcu Kovrena, odmah iznad muslimanskog mezarja pred povorku iskočiše trojica naoružanih ljudi. Preplašena djeca počeše plakati, dok žene navukoše peče na lica i oboriše glave. Salku udari krv na oči. Razmišljao je šta mu valja činiti. Dade znak Idrizu i Halilu da ostanu mirni. Bili su nekih stotinak metara daleko od povorke.

"Kud su krenule bule sa Turadima? Đe su vam ljuđi? 'Vamo zlato, što imate, ako mislite dalje", zapovjedničkim glasom obrati im se jedan iz grupe.

"Mi nemamo zlata. Nikada ga nismo ni imale. Nakit i dukati su kod aga i begova", odgovori im Salkova hanuma.

"Čuste l' ovo, ljuđi? Đe si vidio Turkinju bez zlata?! Zlato na viđelo, mislite li dalje 'odit. Umijemo mi i drugačije. Vadi dukate!"

"Nemamo, tako nam Boga", uzvrati Salkovica. "Sve što imamo to je po malo hljeba u ovim boščama."

Preplašenim ženama priđe jedan od njih trojice i ote malog Ahmeda iz Salkovicinih ruku. "Zlato na sunce il' ode Ture. Brzo!"

Kao po komandi, poslije ovih riječi sva trojica povadiše kame i počeše vitlati njima. "Zlato ili koljemo sve redom, pa ćemo ga i tako poslije uzeti. Vadite dukate, bule!" Drumski razbojnici nisu mogli ni sanjati da ih motre muževi žena koje su presreli. I ne samo da

ih motre, već su spremni i te kako reagovati ako bude potrebe.

"Nemamo, tako nam Boga. Sve što se ima ostalo je u Šahovićima, a zlata nikad nismo ni imali", opet će Salkova hanuma.

Puzeći poput mačke, Salko se prikradao drumu. Ostala dvojica su ga slijedili. Bio je desetak metara ispred njih. Ratne vještine i višegodišnje ratovanje ostavili su i te kako traga na njemu. Iako sa povrijeđenom nogom, kretao se bešumno. Zahvaljujući stečenoj vještini prikradanja, neopaženo se primakao na nekoliko koraka bandi. Drumski razbojnici nisu mogli ni pretpostaviti ovakvu siuaciju, zato su bili opušteni i sigurni. Mislili su da ispred sebe imaju samo nejač.

Salko među njima trojicom poznade Đukana. "Baci oružje i lezi dolje ako vam je život mio!" viknu iz sveg glasa.

Odjednom sva trojica popadaše po zemlji. Ratko, tako se zvao silnik koji je oteo dijete iz majčinog naručja, od straha ispusti malog Ahmeda. Ahmed pade i poče plakati. Majka pritrča i uze sina u naručje.

U tome pristigoše Idriz i Halil sa sjekirama.

"Đukane, zar nemade ko drugi da udari na moju porodicu do ti?" upita Salko. "Ti kome sam život spasio i ranjenog te liječio u svojoj kući poslije potonjeg boja."

"Nijesam ti pozna' vamiliju, tako mi Boga. Viđu svi krenuli u po'aru, pa reko' da idem i ja. Nema se..."

Idris i Halil priđoše i razoružaše bandu. Onda im Salko naredi da ustanu podignutih ruku. Čudo jedno, kako se ljudi brzo mijenjaju. Od silnika u jednom trenu postanu najobičnije kukavice. Ni traga od onih do maločas i te kakvih drznika. Lahko je silu prosipati nad nemoćnima. No spašen je onaj koji, kad ima priliku da na zulum uzvrati zulumom, oprosti. Takvi nikada ni u podsvijesti ne bi pomislili da nemoćnima učine nepravdu. To su vitezovi i prinčevi ratovanja. Ostalo su rulja i zlikovci.

"Ne boj se, Đukane. Nikada nijesam ubio nemoćnoga, pa neću ni tebe. Ti to znaš, godinama sam bio u askerima i imao sam prilike, ali nijesam. Neću ni ovoga puta. Jedino, moramo vas vezati i odnijeti oružje. Ne možemo vam vjerovati na riječ. A vezat ćemo vas tako da se sami možete vremenom osloboditi."

"Fala ti, Salko, ka' bratu. Baš mi je krivo zbog ovoga. Ko bi se nada' da ću na tvoju vamiliju udarit'?"

Istim konopcima kojim su oni bili planirali vezati "Turke", vezaše ovi njih. Svu trojicu za isto drvo, ali onako ovlaš, da se mogu sami do nekog doba odvezati, a preko usta im svezaše pojaseve, kako ne bi mogli vikati i dozivati upomoć. Nikome ni šamara nisu udarili.

Kolona muhadžira bila je na Trlici nadomak Taslidže kad su se "junaci" odvezali. Nije im padalo na pamet da krenu za zbjegom. (Salko je kasnije zbog ovog slučaja, iako je bio u Brčkom, u Bosni, odležao

dvije godine teške robije. Naime, jedini je on poslije pogroma podnio zahtjev za povratak imovine i izrazio želju da se vrati u Šahoviće, te kako bi ustuknuli ostale, sudili su mu kao prestupniku. Đukan je bio glavni svjedok. Osuđen je na dvije godine stroge robije. Prije nego je otišao na izdržavanje kazne dogovorio se sa hanumom da mu ne dolazi u posjetu, kako se katili ne bi sladili gledajući njihove susrete i rastanke. Iako je boravio u ekstremnim i apsolutno nehumanim uvjetima, nikada nije tražio milost. Oni koji su imali prilike da ga vide u ćeliji pričali su da je uglavnom vrijeme provodio u zikrullahu, namazu i dobrovoljnom postu. Kažu, kad je preselio na Ahiret njegovo tijelo ničim nije odavalo izgled mrtvaca. Naprotiv, izgledao je kao da spava, a oni koji su ga gasulili tvrdili su da je bio topal i da su mu udovi bili pokretni. Vele da su ga sa zebnjom spustili u mezar, jer im se činilo da je živ. Po nekim pričama iz Ramića, njegovo tijelo je i danas isto onakvo kakvo je bilo kad su ga spustili u mezar. To su imali priliku vidjeti sretnici koji su se zadesili na licu mjesta nakon jedne velike provale oblaka i poplave koja je zahvatila to područje, kad je njegov kabur djelimično otvoren jer je voda odnijela zemlju. Nažalost, mučna vremena i teške životne situacije učiniše da se to smetne i zanemari. Danas se ne zna gdje se nalazi njegov kabur. I ovoga puta zaborav i bošnjački nemar uzeše danak.)

Iako se mislilo da neće, odredi smrti stigoše i u Šahoviće. Za njima, pljačkaši i svaštočine. Počelo je

masovno ubijanje ljudi, žena i djece. Pljačkanje, silovanje i klanje. Ogroman broj Bošnjaka bio je ostao u svojim kućama. Računali su, ako ostanu u vlastitim kućama njih će nedaće mimoići. Nikome ništa nažao nisu učinili i pitali su se zašto bi ih neko, ni krive ni dužne, dirao. Samozavaravanje je najteža boljka. I tako, dok su se Ridvan-beg i Amir-aga dogovarali šta će i kako će upade dvadesetak njih u begovu avliju. Čuvši tutanj i buku, Ridvan-beg pogleda s pendžera i smjesta uoči Milovana. Srce mu se steže a grlo osuši. Vidio je kako već izvode volove i krave. A i ovamo, arvalučka vrata pod udarima "ovna" popustiše i nekoliko ih uletje u kulu. Vikali su koliko ih grlo nosi.

Amir-aga pogleda u Zumretu. Bila je izbezumljena. Kemo skoči i krenu ka vratima, ali ga kuršum pogodi u grudi i on pade. Ridvan-beg zakuka i uhvati se za glavu.

"Ne pucaj!" viknu Milovan. "Veži muškadiju."

Poslije Kemove pogibije niko se nije ni pokušao oduprijeti. Povezaše muškarce, a žene ostaviše nevezane. Ponižen je onaj koji se ne brani na kućnom pragu. Brani se pa makar bio i sam. Čovjek svjestan Uzvišenog Boga uvijek, čak i kad je u najvećem rahatluku, na umu mora imati ove Poslanikove riječi: "Nije od naših onaj koji dopadne ropstva bez žestoke borbe i teških rana."

Čipčija Milovan je bio gospodar života i smrti u kuli. Njegova je bila zadnja. Do jučer je bio bezvrijedan i prezren od svojih sunarodnika, ali se situacija

preko noći promijenila. Organizatori su naredili da se njegova mora slušati, i to je za razularenu rulju dovoljno. Opijen nekontrolisanom moći, uz pratnju kakvu nije mogao ni sanjati, preko noći je postao zvijer u ljudskom obličju. Zaboravio je na sva dobra koja je ovdje godinama imao. Uglavnom, takvi likovi i čine najgore stvari. Zato im i daju pozicije u vrijeme anarhije i zločina. Iz jednostavnog razloga. Njihova svijest nije sposobna da se odupre stanju u kojem su se neočekivano našli. Čudo je pozicija sile i moći. I ovoga puta crkva je odradila najprljaviji dio posla. Popovi su ti koji daju blagoslov za zločine nad "Turcima". Blagoslovom umire savjest izvršiocima zlodjela. Ipak, politička "elita" upravlja narodom, te od njenih prizemnih ciljeva i želja zavise ljudske sudbine. Nepoštovanje zakona je jedno u nizu igara sa ljudskim dušama. Vladavina prava i pravna država su, u principu, siguran garant mira i stabilnosti. Nažalost, to je na Balkanu samo misaona imenica i pusta želja idealista.

Nije šala, ko bi se mogao nadati da Milovan gleda svezanog Ridvan-bega i izbezumljenu njegovu suprugu?!

"'Ajde, begovice, da vidiš kako jaše Milovan. Nek pogleda i beg kako se to radi. Ovđe ćemo nasred sobe, na ćilimu. Cijeli život sam boga molio za ovakvu priliku. Kako su ti samo bijele ruke i to lice. Ne ka' u moje Petrane."

Zumreta nije mogla vjerovati da ovo čuje iz Milovanovih usta. Držala ga je kao malo vode na

dlanu. Nikada mu za tolike godine nije rekla ni riječi. Petranu je voljela kao rođenu sestru. Tresući se od straha, izbezumljeno je gledala u čipčiju koji je uhvatio za ruku i počeo vući k sebi. Bale su curile iz njegovih usta. Disao je poput nilskog konja.

Lahko je savladao izbezumljenu ženu i povalio je na pod. Priskočiše dvojica-trojica njegovih pomagača i noževima izrasparaše dimije, jeleče i bluzu. Svrgnuše joj mahramu sa glave. Bujna crna kosa prosu se po ćilimu. Sirota žena izgubi svijest.

"Raširite joj noge!", viknu Milovan. "Šta stojite ka volovi u jaram?!"

Ridvan-beg pokuša ustati, ali ga jedan od napasnika udari nogom u glavu i obori. Krv linu iz nosa i usta. Beg je ostao u nesvijesti.

"Šta vi ostali čekate? Obali i jaši bule. Zapjevajmo onu što smo sinoć pjevali: 'Turkinja se pred džamijom klela da je samo Srbina voljela.' Udri kad vam je bog da'. Je.. bule, a Turci neka gledaju. Da vide kako j... Srbi", viče čipčija trudeći se da ubaci spolovilo u Zumretino nepokretno tijelo. Onoga časa kad je silom povalio nesrećnicu, njena duša je napustila tijelo i otišla nebeskim ljepotama. Opijen strastima, čipčija Milovan je pokušavao obljubiti mrtvu Zumretu.

Nastade opšta kuknjava i vriska, jer zvijeri se baciše na jadne žene. Za to vrijeme dvojica starijih uzeše preturati po kući tražeći zlato i dukate. Ostali napadoše na izbezumljene i nasmrt preplašene ljude, udarajući ih kundacima i sjekirama i bičujući volujskim

žilama. Počela je i kama raditi. S vremena na vrijeme začuo bi se i po koji pucanj.

Poslije sahat vremena, sve je bilo u plamenu. Gorjela je kuća i u njoj živalj. Dim i miris izgorjelog ljudskog mesa širio se mahalom.

Za to vrijeme na drugom kraju Šahovića dvadesetak žena povezanih oko plasta sijena, dimija punih slame, u plamenu "igraju" kolo smrti. Monstrumi su im prvo potpalili dimije, kako bi što duže ostale žive i za njihovu luđačku pamet "igrale". Znali su dušmani da jadnice moraju poskakivati nad prvim plamičcima. To je jedini način da se poslije svih počinjenih zlodjela "junaci" zabave. Uživajući u tuđim mukama i strašnom prizoru. U kosmičkoj tragediji šahovićkih muslimana.

Gledajući živu lomaču, zlotvori nazdravljaju jedni drugima flašama rakije. Dok vatra, vriska i nadljudski, neartikulisani jauci sirotica dovode do delirijuma ove nakaze u ljudskim ljušturama.

"Oj-ha! Sitnije, bulo, sitnije. Miješaj guzovima, miješaj. Poskoči, bulo, poskoči."

Zastrašujući krici i vriska odliježu šahovićkom dolinom. Živa plamteća ženska tijela uskoro bivaju obuhvaćena ogromnim plamenovima od zapaljenog sijena. Glasovi umuknuše, čuje se samo huka i pucketanje pomahnitale ogromne plamene kugle. Miris izgorjelog insanskog mesa polahko se širi šahovićkom dolinom. Dok najsurovija smrt oduševljava katile.

Širom otvorenih očiju i usta, sa osmijehom na licu gledaju u plamenove koji dotiču do samog neba, i pjevaju koliko ih grlo nosi.

"Nema kola da razigra
Dok Turkinja ne poigra!
Oj-ha!..."

Ni određeni dijelovi vlasti nisu sjedjeli skrštenih ruku, već i sami aktivno učestvuju. Ali za razliku od "samoorganizirane" rulje oni rade mnogo perfidnije, po brutalnosti ne zaostajući za ovima. Naprotiv, još su žešći i temeljitiji.

U zaleđu šahovićkog načelstva tridesetak ljudi leži potrbuške. Nisu vezani. Okolo njih krv i tri-četiri naoružana žandara. Naime, istog dana kad je bila sahrana Bošku kurir načelnika je uvečer dostavio ljudima pozive da se hitno, još iste noći jave u žandarmerijsku ispostavu "radi informativnog razgovora". Tako je pisalo na pozivu, ali im je kurir tom prilikom onako usput "pojasnio": "da se popriča o aktuelnoj situaciji", navodno "iz bezbjedonosnih razloga", to jest radi njihove "lične sigurnosti". Lojalni vlasti i ni u šta ne sumnjajući, svi do jednog su se odazvali pozivu. Svoju naivnost skupo će platiti. Cijelu noć i skoro čitav dan bespomoćni leže potrbuške, licem okrenuti zemlji, jer su ih žandari sve vrijeme krvnički udarali volujskim žilama i kundacima. Skakali po njima, šutirali ih...

"Dobra ti ova bi, Vuče. Zasjeci tetive bravima da ne mogu 'oditi i sad miran. Gledaj ljepote i odore na

njima. Zlatnije' lanaca i kutija za duan, džepnije' satova... Daj da mrdnemo po jednu kutiju i sat, prije nego dođe načelnik. Okle će on znati da smo šta uzeli! A njima ionako više neće trebati. Nji'ovo vrijeme je isteklo. Šta veliš, a?" govori jedan od onih koji su ovim ljudima prije nekoliko sati kamama posjekli tetive na nogama.

"Dobro zboriš, ka i otac ti. Uzmi nego šta. Ja sam se već namirija. Uzek i sat i kutiju za duan. Čisto zlato, da viš kako sjaji, ka sunce. Divno li je. Ima dosta i za ostale."

Koliko do jučer ovi nesrećnici što prebijeni leže na zemlji, bili su spremni jedan drugome i oči povaditi zbog dragocjenosti koje su kao znak moći svakodnevno imali pri sebi. Sad im na um ne pada nakit. Đavo nek nosi sve, samo glave da ostanu. Nijedan ni da progovori, da se pobuni i kaže – ljudi, to je moje.

Zimsko je doba, zemlja hladna, ali oni ne mrdaju. Sa zebnjom iščekuju šta će dalje biti. A sve i da ih puste, poslije ovog što su im uradili oni ne mogu nikud mrdnuti, pa makar jedan drugome i pomagali.

Istina, gubitak imetka i te kako teško padne čovjeku, ali ovima će uskoro otići i glave. Neće ih pobiti puškama. Svi će biti poklani, redom, i to će uraditi samo jedan, sam. Niko mu neće trebati kao pomagač. A kao nagradu dobit će njihovo ruho i Omer-aginu kulu i imanje.

"Bećire, što ne ustaneš kad ja dolazim? Zar se tako dočekuje gost, ležeći?" udarivši jadnog čovjeka

čizmom po licu, najavi svoj dolazak načelnik. Bećiru poteče krv iz usta. Drugi udarac zatvori mu lijevo oko. Krv se razli po hladnoj zemlji.

"Aferim, Novače!... To mi je hvala za dobro koje sam ti godinama činio. Koliko puta sam ti dao na zajam, koji nikada nisi ni vratio. Ubij me kao čovjeka, ako si muško! Na prevaru si nas sve ovdje doveo. Seiri, Novače, kad sam ti se na riječ na tvoj konopac spustio. Zapalo te, udri", odgovori Bećir i okrenu se na leđa te se uspravi u sjedeći položaj, skupi noge i krenu da ustane. Pomažući se rukama, bezuspješno je pokušavao stati na noge. Padao je pri svakom pokušaju. Ipak, s mukom se uspravi na koljena i osta tako, gledajući Novaka pravo u oči. Vidio je da više nema nikakve nade da ostane živ, i dobi kuraž. Nije se plašio smrti. Molio je Boga da se ovaj jad što prije završi.

"Kud 'itaš, Turčine?" upita Novak. Iako zna ponaosob imena svih uhapšenih, od velike mržnje ne može ih oslovljavati imenom. "Nije lako dušu pustiti."

"Čekam da ti dovedu 'anumu", reče, i naredi podređenima: "Njega odvucite u moju sobu. Ne morate ga tamo čuvati, neće on nikud. A ove, Vuče, jednog po jednog, pokolji. Nemoj dokraja, već onako da se pate dok im krv ne isteče. Svuci govna još dok su živa i uzmi sve što vrijedi, valjaće ti. Zlato donesi meni. Poslije ovoga će nastupiti gladne godine. Bog zna kad će nam se pružiti nova prilika. I ovu smo godinama čekali."

* * *

Vid i Smajo su sa Strana gledali u crnu novembarsku noć i jezive plamenove što su sezali, činilo im se, do samog neba. Vid ništa više nije mogao učiniti, ali tješio se da je bratu po mlijeku i najbližem prijatelju spasio život i porodicu.

"Šta učiniše poganci, moj Smajo!... Ništa im nije sveto. Eno zapališe i džamiju."

Dodatak

Recenzentska preporuka za roman Ibrahima Čikića „Danak zaboravu“

Istinsko literarno iznenađenje od svojevrsnog Bjelopoljca Ibrahima Čikića, koji je javnosti poznat prvenstveno kao nesvakidašnji stradalnik iz odvratnog vremena ranih devedesetih, o čemu i sam govori u svojoj potresnoj ispovijesti ne jedanput objavljenoj u vidu obimne knjige pod naizgled poetičnim, a ustvari strašnim naslovom „Gdje sunce ne grije“.

Ako se zbilja uzme da je roman „matura u književnosti“, onda je za očekivati da mu – kao maturskom radu referati – prethodi barem određeni broj kraćih proznih formi na kojim se „ispeče zanat“, ali u spisateljskoj praksi ne bude uvijek tako. Od davnašnjega fenomena sa jedinstvenom Emili Bronte i jedinim njenim proznim djelom, silnim romanom „Orkanski visovi“ pa do danas, podosta je primjera za to. Ipak,

kod Čikića je romanu „Danak zaboravu“, mučnoj povijesti o nadaleko poznatom šahovićkom genocidu, uz brojne kolumne objavljene u elektronskim medijima te dijelom sabrane i u posebnoj knjizi, prethodila spomenuta ispovijest u pisanoj formi, koja itekako obiluje određenim literarnim odlikama.

Iako dobar poznavalac čuvenih događanja u Šahovićima i okolini (sjever današnje Crne Gore), otkud mu je i majka porijeklom, Čikić se nad svojom tastaturom nije, kako bi se od njega po logici stvari očekivalo, odlučio za historiografski rad (u šta se danas i nespremni znaju, olahko i neodgovorno upustiti), već se jasno, dakle, opredijelio za slobodniju i komotniju, romanesknu formu, dobivši tako priliku i za metaforu drame i stradanja sveg bošnjačkog naciona ostavljenog na cjedilu nakon velikog osmanskog carstva da sve plati za vjekovnog okupatora kom je kao i drugi, služio i s njim se krvio, pa i jednu simboličku sliku današnjega, svijeta beskrajno nepoštene, perfidne politike i krajnje podlih igara i smicalica. U svom romanu autor je poznatija historijska imena iz datog doba zadržao, a najneposrednijim akterima, običnim tipovima iz naroda, likovima koje također izgrađuje imajući u vidu stvarne ljude – na osnovu kazivanja starijih ali bogme i vlastitog životnog iskustva i nadahnutosti onima oko sebe – nadijeva imena individualno se rukovodeći njihovom prirodom, djelovanjem i karakternim osobinama, kako najčešće i postupa jedan pripovjedač ili romansijer, koji jednostavno ne voli robovati faktografiji, jer ne piše „šta je bilo“ već „šta biva“, to jest

izliva univerzalnu i vječnu istinu. No koliko god bio predstavljan kao roman, što uistinu i jeste, a roman uziman kao fikcija, tekst Ibrahima Čikića pod naslovom „Danak zaboravu“ nam se nameće, zapravo, kao faktografsko djelo. Ali to nije samo zato što se odnosi na stvarne događaje iz vremena između dva svjetska rata i što se poznata, historijska imena vezana za te događaje doslovce navode, već i zbog njegove halucinantne snage i fascinantne ubjedljivosti. Naizgled je kontradiktorno ali, baš kao što se atmosfera spomenute Čikićeve ispovijesti na momente doima nadrealno poput događanja u Kafkinom „Procesu“, tako ovo tipično književno djelo, iako govori o zbivanjima koja nadmašuju svaku maštu, neodoljivo se nameće kao gola faktografija. To jest kao nešto – baš onako sirovo – prenijeto ravno iz konkretne stvarnosti.

Predočavajući nam pogrom koji se nije dogodio u ratnoj muci i pometnji već je izveden planski u miru, u vrijeme tobožnje zajedničke države južnoslavenskih naroda, neizostavno uz aminovanje vlasti a sve radi materijalne dobiti, da se zaplijeni zemlja i mal, novac i blago (što predstavlja čisti zločin) – kao čovjek s velikim i teškim životnim iskustvom autor je sklon i bolnom meditiranju nad životom, čovjekovom sudbinom i opštom stvarnošću, gdje se naiđe na neobično oštroumna zapažanja i duboku misaonost, ali se pritom ipak, uslijed zapanjenosti pred nezamislivom neljudskošću na ovom naizgled nepopravljivom svijetu i užasnutosti od sveopštega ovosvjetskog zla, nekad i zamukne te u nastaloj dezorijentiranosti pribjegne

vjeri kao jedinom utočištu i zaklonu od beznađa i počne prizivati Svemogući Pravednik, kad čovjeku preostanu samo još drevni uputi, upozorenja i obećanja iz svetih knjiga. E, tu se sad ispada iz književnosti, koja ne trpi gotove, petrificirane odgovore, jer joj je u prirodi, zapravo, otvaranje novih pitanja u ludoj težnji za proniknućem u sve. Međutim, neobično brzo sazrijevajući u spisateljstvu, romansijer Ibrahim Čikić, iako duboko religiozan (kao što su uostalom i Homer, Dante i Dostojevski), iz verzije u verziju sve uspješnije reducira ono što bi ga kao pisca zavelo u stoput slušano držanje dersa – propovijedi, i njegovu inače svježu, originalnu i višestruko (na jezičkom i planu likova) reljefnu pripovijest opteretilo već viđenim, pa i plagijatom.

Često su pripovijesti na ovakve teme pisane pristrasno i crno-bijelo, pa i sa neskrivenim nacionalističkim nabojem. Za razliku od tog širokogrudi Čikić, kako ne štedi samopogubno uljuljkanu i uspavanu žrtvu, tako na neki način razumije i pred svijetom pravda zavedenog i u zlo bačenog prostog i neupućenog čovjeka iz naroda, pukog siromaška i oskudnika koji je do jučer bio „niko i ništa“ a sad mu najednom dato da, na putu do brze „zarade“ i bogatstva, bude „gospodar života i smrti“. A najsvjetlije tačke, najuzvišeniji likovi u Čikićevom romanu su baš iz naroda koji je zapao u zločine nad susjedima. To su oni časni i čestititi domaćini koji, uz rizik da i svojom glavom plate, zaštićuju i spašavaju koliko se može, uzdignuvši se tako u zadivljujuće visine – kazano u stilu vrsnoga crnogor-

skog viteza Marka Miljanova – „čojstva i junaštva“, te ostavši zapamćeni kao blistav primjer za podsjećanje da ljudski rod na ovosvjetskom, vječno trusnom tlu može održati samo časnost i čestitost.

Stoga zdušno preporučujem ovo, inače uz jedan moderan postupak vođeno djelo, bez razvlačenja u ekspoziciji i praznog hoda u daljem toku radnje. Preporučujem svjestan da će oni koji su odgajani na romantičarskom tumačenju historije i predstavljanju vlastitog naroda, a neupućeni u književnost, teško prihvatiti određene šokantne istine koje ne ulivaju nacionalni ponos već izazivaju stid, pa i onima koji dosad, nekom srećom, nijesu imali posla s čovjekom „kad izvrne kapu“ izgledaće nevjerovatno i neshvatljivo, te tako i nesvarljivo, ali takvima je ovo i najpotrebnije.

U Sarajevu 27. februara 2020. godine

Safet Sijarić,
književnik

Veliko mezarje: Dova za šahovićke rahmetlije

Devedesetidvije godine je proteklo od kako je posljednji Bošnjak iz Šahovića ukopan u to mezarje. Poslije toliko godina zahvaljujući jednom plemenitom čovjeku 06. aprila 2016.godine po prvi put Bošnjak zijareti Veliko mezarje i uči Fatihu rahmetlijama. O, Bože, hvala Ti što si me upoznao sa ovim dobrim čovjekom.

MEZARJA U ŠAHOVIĆIMA

Slučajni susret kod zajedničkog prijatelja u Bijelom Polju i poznanstvo sa jednim čestitim čovjekom moram podijeliti sa čitaocima portala bosnjaci.net.

„Ja sam Rade iz Tomaševa (Šahovići). Rođen sam i živim u Muslićima."

– „Drago mi je. Ja sam Ibrahim Čikić iz Bijelog Polja (Akova)."

– „A, ti si onaj iz novina? Čitao sam tvoju knjigu u feljtonu u Vijestima. Dobro si ono napisao. Svaka ti čast ali, sam si. Nemaš nikoga od tvojih da te podrži. Bio sam u rukovodstvu tada jedinstvenog DPS-a kad su vas hapsili. Sve znam. Istinu si napisao. Pratio sam. Dobro se nosiš."

– „Hvala ti Rade. Ali reče mi da si iz Muslića?"

–„Da."

– „Meni je rahmetli majka iz Muslića. Šćer Šerif-age Muslića."

– „A, čuvenog Amir-age Muslića sinovica, jel' tako?

– „Da. Amir-aga je njen amidža."

– „Imaš li želju da dođeš kod mene da vidiš gdje su živjeli Muslići i gdje se nalaze njihovi grobovi?

– „Kako ne bolan nebio. Vrlo rado. Hvala ti na pozivu dobri čovječe."

– „Evo ti broj telefona pa zovi kad budeš mogao. Samo provjeri da li sam kući i da nisam u kakvom poslu. Dođi i obiđi groblja tvojih predaka i pokloni se njihovim sjenama. Ja ću ti pokazati gdje se nalaze groblja. Svi u Šahovićima odlično znaju gdje su bila muslimanska i turska groblja. Nije to nikakva tajna. Mi dobro znamo da su tu nekada za vrijeme otomanske imperije na ovim prostorima živjeli muslimani i Turci. Skoro u svakom selu ili zaseoku i danas postoje muslimanska i turska groblja."

Već sutradan sam nazvao Rada i dogovorio da sljedeći dan dođem kod njega. Lahko sam ga našao jer sam desetinama puta prošao kroz te krajeve i dobro poznajem toponime Vraneške doline. Srdačan doček od strane Rada i njegove domaćice. Kuhani krompiri, sir, kiselo mlijeko i turšija prvoklasne kvalitete. Zaista dužno poštovanje i zahvalnost plemenitim ljudima.

Mali auto sa kojim sam zahvaljujući prijatelju došao do Radove kuće nije bio kadar nositi se sa makadamom i brdima šahovićkog kraja te domaćin upali svog terenca i krenusmo u obilazak. Pošto se Veliko mezarje nalazi daleko od glavne saobraćajnice na samom vrhu zaseoka Strane, pade odluka da prvo odemo na to mezarje. Veliko mezarje je zauzimalo ogromni prostor i na njemu su se

pored Muslića kopali i Mušovići, Kalići, Ljaljevići, Drpljanini, Suljevići, Sadikovići, Šahovići, Grbovići, Nišići, Kujevići, Kajevići, Jusufovići, Babaići, Fazlovići, Hasanbegovići, Mehonjići, Sejdovići, Čokrlije, Drndari, Elezovići...

Dobar dio Velikog groblja danas je imanje Milije Kljajića i odavno je pretvoreno u obradivo zemljište a na jednom dijelu je izgrađen i stambeni objekat. Na preostalom dijelu zarasli u korov i danas su vidljivi kaburi. Devedesetidvije godine je proteklo od kako je posljednji Bošnjak iz Šahovića ukopan u to mezarje. Poslije toliko godina zahvaljujući jednom plemenitom čovjeku 06. aprila 2016. godine po prvi put Bošnjak zijareti Veliko mezarje i uči Fatihu rahmetlijama. O, Bože, hvala Ti što si me upoznao sa ovim dobrim čovjekom.

Dok smo moćnim terencom silazili makadamskim putem niz Strane, Rade prekide tišinu. Moram ti ovo ispričati Čikiću:

– „U Šahovićima su živjeli muslimani koji su se prezivali Šahovići i kopali su se u groblju gdje se danas nalazi Osnovna škola. Jedna džamija i groblje bili su na imanju danas Tapuškovića. Do Drugog svjetskog rata stajale su zidine. U ratu je do temelja srušena. (Ostale tri su srušene 1924. op.a.)

Ima groblje i na mjestu gdje se nekada nalazio Omladinski dom, a danas je tu crkvena komuna. I u Turčinovcu ima groblje i pretvoreno je u obradivo zemljište. Nalazi se na imanju Krgovića danas Drljevića. Jedno groblje je bilo i u zaseoku Strane, na imanju Gavrila Boškovića i Milivoja Šiljka danas Blaža Madžgalja. Dio groblja na imanju

Madžgalja je pretvoreno u obradivu zemlju a na imanju Šiljaka i danas stoji i vide se grobovi. Groblje se nalazi i na imanju Šukovića, nije uzurpirano ali ga je šuma preuzela. Nije uzurpirano groblje ni na imanju Sava Vojinovića, ali je zaraslo u korov. Na imanju Boškovića postoji groblje i danas se zove Grobići i nije uzurpirano. Centralno groblje je bilo i na imanju danas Milije Kljajića i Miodraga Šiljka. Ovo su opšte poznate stvari Čikiću i ovo u Tomaševu znaju i djeca."

***

Naumpade mi događaj iz daleke 1986. godine kada je glavni imam u Bijelom Polju bio hadži hfz. ef. Jusuf Karaman. Bio je to zlatni period IZ u Bijelom Polju. Hafiz je plijenio držanjem i mudrošću čak i pripadnike različite kulturološke i vjerske provenijencije. Imao je ogromni uticaj u narodu.

Helem, poslije podne namaza u haremu Gradske džamije momčina od nekih tridesetak godina priđe hafiz efendiji.

– „Hodža ja sam Leković (zaboravio sam ime) iz Pavinog Polja. Radim u fabrici obuće Lenka. Došao sam da vam kažem i da vas povedem na groblje Hasanbegovića koje već nekoliko godina ruši i ravnja moj rođak Leko predsjednik suda u Bijelom Polju. Kamenje sa grobova lomi i baca u šiblje i Ljubovidu. Hoće da ga prisvoji iako svi znamo da je to muslimansko groblje i da se u katastru vodi kao groblje. Molim vas dođite i učinite nešto da ga zaustavite. Ja ću vas lično odvesti i pokazati vam gdje se sve nalazi bačeno kamenje (nišani)."

Hadži hafiz Jusuf ef. Karaman uvede nenadnog gosta u kuću kako bi uz šerbet, tatlije i kahvu na miru popričao sa njim. Mudri hafiz je želio da kroz muhabet sa momkom sazna koji su suštinski razlozi njegovog dolaska. Plašio se da nisu u pitanju lični sukobi i porodične svađe te da momak iz revolta nije došao u IZ kako bi se osvetio moćnom rođaku. Ali sve je ukazivalo da je momak isključivo iz etičkih i moralnih razloga došao da nam ispriča istinu. Već sutradan sam sa hafiz efendijom otišao do katastra. U posjedovnom listu smo vidjeli da se mezarje Hasanbegovića vodi kao vakufska imovina.

Otišli smo do opštinskog pravobranioca i zatražili pravnu zaštitu. Momak je u više navrata dolazio i insistirao da nam pokaže lokaciju mezarja. Hafiz je davao vremena državnim organima da preduzmu konkretne korake i smirivao momka pozivajući ga na strpljenje. Nije želio talasati. Ali momak je bio uporan. Kada smo vidjeli da od pravobranioca neće biti nikakve reakcije osim opstrukcije i zavlačenja konačno smo se dogovorili za termin našeg dolaska na lice mjesta kako bi se uvjerili u istinitost njegovih riječi.

Kada smo izašli na teren tačno preko puta porodične kuće Lekovića zatekli smo stanje onako kako nam je momak ispričao. Nažalost, ni tada kao ni danas nije bilo zainteresovanosti od strane vjerskih i državnih institucija da se spriječi uzurpacija vakufske imovine. Organiziranom akcijom UDBE i IZ u CG hafiz efendija je sljedeće godine pod pritiskom morao napustiti službu u Bijelom Polju i nastaviti rad u dalekoj Zenici. Njegovim odlaskom stavljena je tačka i na uzurpaciju Hasanbegovićkog mezarja.

***

Definitivno uvijek je bilo i bit će istinoljubivih i čestitih ljudi u svim narodima i religijama koji su spremni podržati istinu i pravdu. Nažalost, političari i crkveni velikodostojnici svoje imperije održavaju na podjelama i širenju straha od različitosti. Zato se svim silama trude da žrtvu njihovih zlodijela natjeraju na zaborav i šutnju. Istina odgovara i nju podržavaju samo dobročinitelji i svjesni ljudi.

Znaju zločinitelji da zaborav, šutnja i kontralustracija sigurno vode na put zla i ponavljanja zločina. Ipak sam siguran i hoću da vjerujem da bi kroz civilizacijski i ljudski razgovor sa današnjim domaćinima na čijim se imanjima nalaze ostaci neuzurpiranih mezarja došlo do dogovora da se očiste, zagrade i sačuvaju od propadanja muslimanska mezarja. Onaj ko remeti mir mrtvima priziva sebi i svom potomstvu nemir za vijek vjekova. Zato bi na ovim radovima, uz odgovarajuću materijalnu nadoknadu, obavezno trebalo angažovati mještane. Da skupa zajedničkim snagama pokažemo da umijemo i moramo poštovati različitosti.

Iskreno se nadam da će i ovoga puta građani Vraneške doline pokazati dovoljno svijesti i uzeti aktivno učešće u ovoj plemenitoj misiji. Poznavajući ljude iz tih krajeva ubijeđen sam da neće podleći dezinformacijama i da će učestvovati u ovoj akciji.

BILJEŠKA O AUTORU

Pripovjedač i publicista Ibrahim Čikić rođen je 23. maja 1956. godine u Bijelom Polju. Živi u rodnom mjestu i u Sarajevu. Društveni je aktivista, član Međunarodnog ekspertnog tima pri Institutu za istraživanje genocida u Kanadi (IGC), kao i Društva novinara Bosne i Hercegovine. Autor je knjiga: *Gdje sunce ne grije*, *Knjiga o ljubavi* i *Potraga za čovjekom*. Napisao je neograničen broj kolumni, učestvovao u mnogim televizijskim i radio emisijama, na raznim međunarodnim i regionalnim promocijama, te okruglim stolovima na temu zaštite ljudskih prava i slobode govora, kao i borbe protiv zaborava, negiranja genocida i nekažnjivosti ratnih zločina.

Nakon što je odbio saradnju sa Službom državne bezbijednosti Srbije i tadašnje Crne Gore ne želeći da lažno svjedoči protiv uhapšenih čelnika SDA u policijskoj

akciji „Lim“, i sam je priveden 24.–28. februara 1994. godine, kada je preživio strahovitu torturu i mučenje u Foči. Proveo je jedanaest mjeseci u bjelopoljskom istražnom zatvoru i osuđen na dvije godine stroge robije. Prema navodima međunarodnih institucija za zaštitu ljudskih prava, Ibrahim Čikić je najtragičnija ličnost policijske akcije „Lim“.

Njegova dokumentarna knjiga *Gdje sunce ne grije*, prvi put objavljena 2008. godine, imala je tri izdanja te i danas izaziva veliku pažnju intelektualne i slobodoumne javnosti, kako u Crnoj Gori tako i u postjugoslavenskim državama i EU. Po Odluci Ustavnog suda Crne Gore i presudi Višeg suda u Bijelom Polju 2018. godine, knjiga *Gdje sunce ne grije* „... neosporno predstavlja javni interes građana Crne Gore“.

Iniciran Čikićevom knjigom, prof. dr. Milan Popović napisao je roman IBRAHIM 2044–1994 s pod naslovom *Kratki roman o čovjeku i Bogu*.

Dakle, cjelokupni intelektualni angažman Ibrahima Čikića predstavlja njegov doprinos da se trajno sačuva od zaborava stradanje bošnjačkog naroda. Definitivno i roman Danak zaboravu (Genocid u Šahovićima) njegov je vapaj upućen učmaloj bošnjačkoj savjesti i svojevrsni doprinos u borbi protiv zaborava, kako se zločini iz prošlosti nikada ne bi ponovili u budućnosti.

Knjiga Danak zaboravu je našla put do čitalaca
zahvaljujući plemenitoj duši Vezire Čikić.